

**Csáky József szegedi levelei
(1961 – 1970)**

SZELESI ZOLTÁN
(Szeged)

A műtörténetírás tudományos igényű tárgyilagosságmegköveteli, hogy a nagymesterek életpályájának ne csak a felfelé ívelő – „látványos” és „hálás” – szakaszát tartsuk számon, s mindent kizáróan csak ezt méltassuk. Az emberi-művészi teljesség bemutatására való törekvés azt diktálja, hogy nem szabad elfeledkeznünk arról a záróakkordról sem, amely egy nyolcvanhárom évet megélt nagy művész, mint *Csáky József* (1888–1971) életének utolsó évtizedében – vagyis 1961–1971 között – lezajlott. Jóllehet, hogy a művészet egészen egy régebben fényesen ragyogó csillag fénytörése lehangelővé tesz bennünket. De hálátlanság lenne megkímélni magunkat ettől a rossz érzéstől azzal, hogy egyszerűen nem törődünk nagymestereink emberi sorsának olykor tragikussá alakuló végkifejletével. Vagyis, hogy közömbösek legyünk például a Szegedről-Párizsba szakadt Csáky-nak azzal a megrendítő harcával szemben, mellyel az időssé vált mester – a reá súlyosodó betegség és szegénység, feledés és magányosság ellenére is – a számára életet és értelmet nyújtó aktív alkotóművészetéért, az utolsó leheletéig küzdött. Azért közöljük e Szegedről indult nagy művész – életének utolsó tíz esztendejében írt – leveleit, hogy ezek közrebocsájtásával is hódoljunk felejthetetlen emléke előtt.

*

Csáky József 1888. március 18-án Szegeden született. Gyermekkorra nehézségekkel volt terhes. Atyja – Csáky Vince – szegény levélhordóként alig tudta fedezni tanítatásának költségeit. Középiskoláit Szegeden végezte. Képekkel, szobrokkal szülővárosának múzeumában ismerkedett meg. A műalkotások megértésében ifjúkori barátja, *Bánszky Sándor* (1888–1918) segített neki, aki szintén a század elején Szegedről-Párizsba induló avantgard szobrászok egyike volt. Ő biztatta a természet utáni rajzolásra is, melyet Tápé parasztkörnyezetében nagy kedvvel művelt. A szobrászat elsajátítására azonban igazán 1905-től került sor, amikor a budapesti Iparművészeti Iskolán *Mátrai Lajos* növendéke lett, de csak másfél évig maradt itt. Néhány társával ő sem tudta elviselni az akkori száraz tanítási módszert, amely gipszszobrok másolásából állt.

Sok keserve az iskola otthagytásával fokozódott. Atyja nem volt hajlandó támogatni, munka pedig nem akadt számára. Éhesen, fázva rőtta a pesti utcákat és olykor a végtelennek tűnő szegedi országutat is. Helyzete reménytelenül vált. E kiüttalan sötétségben előbb biztató derengésként, majd mindent betöltő és magához vonzó fényként hatott rá Párizs, a művészi megvalósulásának ez az új Mekkája. A Szegedre hazalátogató *Brummer József* (1883–1945) szobrász és *Cs. Joachim Ferenc* (1882–1964) festő, izgalmas híreket és szép reprodukciókat hoztak számára, a modern mesterek nagyjainak, Manet, Gauguin, Rodin, Maillol és mások alkotásairól.

Csáky előtt új világ tárult ki. Ettől kezdve csak egy vágya volt, Párizsba kijutni. Azonban míg elérte célját, sokat kellett küzdenie. 1907-ben a pécsi Zsolnay kerámiagyárba került, de mindössze fél évig dolgozott itt, mert elviselhetetlen volt számára, hogy hamutartókat és vázakat sorozatban kellett mintáznia. Ezután küzdelmes hónapokat élt át Budapesten. Többször volt munka nélkül. Akarata végül is legyőzte az akadályokat és 1908 nyarán, bár szinte fillér nélkül, de sikerült Párizsba jutnia. Ezzel élete új fordulatot vett, s ifjúságának hazai pályakezdése lezáródott.

Csákynek a művészeti beteljesülésért vívott harca a francia fővárosban tovább folytatódott. Kezdetben itt is nyomorgott és mindenféle alkalmi munkát el kellett vállalnia, hogy megélhessen. Egy darabig Brummer Józsefnél húzódott meg, majd a híressé vált művész-szálláson, a „Ruche”-ban vett ki műtermet. Itt lakott – többek között –, a festő *Fernand Léger*, *Marc*, *Shagall* és a szobrász *Henri Laurens*. Csáky egycsapásra belekerült abba a feszült szellemű, inspiráló hatású légkörbe, melyben a XX. század elejének modern művészeti törekvései zajlottak le. Eredetiben láthatta *Derain*, *Braque*, *Rouault*, *Rousseau*, *Matisse* és *Picasso* festményeit, valamint *Rodin*, *Maillol*, *Bourdelle*, *Archipenko* és *Brancusi* szobrait, – hogy csak a nagymestereket említsük. 1910-ben elnyerte Szeged város művészeti-ösztöndíját (három évre: 1.000-1.000 koronát), mely lehetővé tette, hogy fejlődése érdekében rendszeres képzésben részesüljön. Egy félévet az Académie Blanche-on, három félévet pedig, az Académie La Palette-on tanult. Ez az 1910 ősztől – 1912 nyaráig tartó studiuma alapozta meg plasztikai tudását.

Párizsi élete során Csáky kapcsolatba került azzal a magyar művészkolóniával, melynek tagjai között találjuk *Czóbel Bélát*, *Pór Bertalant*, *Berény Róbertet*, *Tihanyi Lajost*, *Márffy Ödönt* és másokat. Megismerkedett *Lesznai Annával*, akinél találkozott *Balázs Bélával* és *Bartók Bélával* is. De francia barátainak száma is növekedett. Különösen 1913-ban, amikor *Riciotto Canudo*, a „Montjoie” című irodalmi folyóirat főszerkesztője munkatársként Csákyt is foglalkoztatta. A lap vezetőjének otthonában megfordult *Stravinszky*, *Apollinaire*. *Picasso* és *Cendrars*, társaságukba ekkor a tehetséges szegedi szobrász is beletartozott. Blaise Cendrars verset is írt hozzá, *Anatole Francenak* pedig pártfogoltja lett. Egy Ady-verset maga Csáky is lefordított, mely a „Les Feuilles de Mai” című szemle 1913-as évfolyamában meg is jelent. Csáky József Párizsban létrejött életműve az ötvenes évek végétől vált ismeretessé előttünk. Szobrászatának tartalmi és formai magasrendűségéről fogalmat nyerhettünk a műtermében tett látogatások során. Alkotásai más-más alakzatokban örökölték meg Csáky hamvas szépségű formagondolatait. Műveinek nagy része konstruktívan szerkesztett, geometrikusan tagolt, kerekded és hasábos mintázású. Régebbi és újabb alkotásai modern utakon induló szobrászatának kibontakozását, majd beérését jelzik. Alkotásait a tizes évek elején a szobrászati kubizmus szellemében készíti. Ezt követően a mérteni idomokból konstruált műveket a valóságra jobban emlékeztető, de változatlanul fegyelmezett, architektónikus jellegű figurális plasztikák váltják fel. A néger plasztika s a francia koragótikus szobrászat hatásán kívül fel lehet munkásságában fedezni *Cezanne* és *Rousseau* festményeinek élményét. Állatábrázolásain egyiptomi és asszír tanulságok tükröződnek. A huszas évek közepétől a modern művészeti irányzatokhoz közel álló KUT (Képzőművészek Új Társasága) tagjaként az akkor alakult magyar csoport budapesti kiállításaira is elküldte szobrait.

Csáky ifjúkori emlékeiről és később, a Párizsban kialakult művészeti nézeteiről *Bor Pál* 1926-ban megjelent tanulmányai között ír. Alkotói megnyilatkozását Bor gondosan

elemző cikkében – többek között – így jellemzi: „... Ő is, meg korunk is keresi a művészet kifejezési formáját önmagában, a lelke mélyén... Valami örököt ad Csáky minden művében: azt az ünnepélyes, előkelő hangot, egy mély belső rezgést, mélyen emberi megnyilatkozást, mely az ő sajátja.”

Csáky József neve az évek múlásával Magyarországon lassan feledésbe merült. De nem így Párizsban, ahol emberöltőnyi munkásságával a szobrászatban nemzetközi rangot vívott ki magának, s külföldön alkotásai számos modern múzeumban képviselik. A francia fővárosban őrzött kubista szellemű művei a század elején megújódott szobrászat pozitív jegyeit hordják magukon. A párizsi Modern Művészeti Múzeumban szereplő avantgarde szobrászok, mint (*J. Arp, R. Duchamp-Villon, Ch. Orloff, J. Lipschitz* és *O. Zadkine* formakísérletező alkotásai között, méltó helyet foglal el Csáky két nőalakja, melyek a modern szobrászati törekvések kiváló eredményeit tükrözik. A párizsi Modern Művészeti Múzeumban látható kubista ábrázolásai (1914 és 1927-ből), valamint a Párizs Város Modern Művészeti Múzeumába lévő konstruktív tömörségű „Leányfej”-e (1937), Csákyt a modern mesterek sorába emelik. Nem véletlenül állította őt *Raynal*, a kitűnő francia műkritikus *Despiau, Maillol* és *Brancusi* mellé, éppen ama sikeres törekvéseiért, melynek célja *Raynal* szerint: „... a naturalizmus által ellaposított művészet megtisztítása és fölszabadítása volt.”

Csáky alkotásaiból 1959-ben Budapesten kiállítást rendeztek. Ebből az alkalomból, több mint félszázados távollét után a művész hazalátogatott. Rövid időt szülővárosában, Szegeden is töltött. Itt tartózkodása alatt előkereste fiatalkori alkotásaiból egyetlen meglévő szobrát, egy kislányfejet, melyet 1905-ben Szegeden mintázott, és a budapesti kiállításán szereplő párizsi művei között – az indulását demonstrálva – ezt is bemutatta. Pár nap múlva visszatért Párizsba. Itt hagyta azonban Szegeden egyik pompás szobrát, a „Táncosnő” című alkotását, mely csupa báj és fiatalos sodrás. Az utóbbi években készült műveiről („Szemérem”, „Csók”, „Szédület”), az egykori párizsi kortársbarát *Böloni György* írja: „...meggondolással, töprengésekkel, nagyon nagy átérzéssel születtek... mély szobrászskultúra ömlik el rajtuk... Igen, Csáky, az... avantgardista, akinek alkotásait sok fázisában ismertem, már mindenképpen klasszikussá vált.”

1943 nyarán, egy légből kapott hír nyomán Csáky halálhíre terjedt el Magyarországon, melyet a mester maga cáfolt meg. A tévedést a sajtó is korrigálta.

Ha visszatekintünk Csáky József gazdag pályafutására, elmondhatjuk, hogy Csáky Szegedről elindulva, meghódította a művészet világát és ismert, jelentős szobrásszá lett. Igazolja – többek között – ezt a *Les Lettres Francaises* 1963. februári száma is, mely a kiváló magyar származású szobrász alkotómunkásságát hosszú cikkben méltatta. Nyolcvanadik születésnapja alkalmából pedig – 1968 tavaszán – a neves művészt a hazai lapok és, folyóiratok köszöntötték. Életművéről – önéletrajzának felhasználásával tervezett – magyar kiadvány megjelenését azonban már nem tudta megérni. 1971. május 4-én Párizsban elhunyt. „Emlékek a modern művészet nagy évtizedéből 1904—1914” című memoárja, amint a dátumok is jelzik, Csáky József pályájának első – vagyis legfontosabb – dekádját öleli fel. Ebből – egyebek mellett – kitűnik, írja *Németh Lajos*, hogy Csáky „... Párizsban megismerkedett az ott tanulmányokat folytató haladó magyar művészekkel, a Nyolcak tagjaival, akik ugyancsak a kor avantgarde irányjai felé orientálódtak. Csáky lényegében az ő társuk volt, művészettörténeti helye valahol az École de Paris kubista szárnya és a Nyolcak, illetve annak utóda, a KUT művészetének a találkozási pontján határozható meg. A kubizmusból Csáky mindenek előtt a geometrizáló formaadást tanulta meg, a tér

analízisében nem ment el odáig, mint Archipenko, Zadkine vagy Gonzales. Ebben, és hogy lényegében egész élete során kitartott a kubista alapelvek mellett, a festő Kmetty Jánost említhetjük Csáky igazi művészi rokonának.”

Amint a Műgyűjtő 1974. 1. száma hírül adta, Csáky József emlékének legutóbb a párizsi „Dépot 15” galéria áldozott, amely 1973 őszén hatvan szobrot és száz rajzot mutatott be tőle. A kiállítással egyidőben értékes dokumentációs anyaggal ellátott monográfiát is jelentettek meg róla. Az úgynevezett Csáky-rehabilitációt *Donald Karsham* folytatja az egy évtizeddel ezelőtt sírbaszált magyar származású, Párizsban élt szobrász érdekében, amint ezt a *Quinzaine Littéraire* című folyóiratban *Régine Cathelin-Simonet* írja. Ugyanis a második világháború után a „hallgatás összeesküvése” vette körül Csákyt, ahogy halála alkalmából egy francia újságíró kifejezte. Elvesztette műkereskedői kapcsolatát, állami megbízásokat nem kapott és arra sem volt lehetősége, hogy gipszfiguráit kőbe faragja vagy bronzba öntesse. Szegényen és elhagyatva halt meg, de művészi hite sohasem tört meg.

A Csáky munkásságának megbecsüléséhez a magunk részéről azzal szeretnénk hozzájárulni, azokat a leveleit adjuk most közre, melyeket a mester 1961–1970 között *Szelesi Zoltán* művészettörténésznek Párizsból-Szegedre küldött.

Ha a leveleket áttekintjük, tapasztalni fogjuk, hogy az idős és később beteggé váló mester – olykor hosszú oldalakon keresztül. – írt a párizsi, illetve a nemzetközi művészeti eseményekről, a műgyűjtők és múzeumok vele kapcsolatos viszonyáról, a divattossá vált absztrakt művészetről vallott kritikájáról, továbbá lankadatlan akarattal létrehozott újabb alkotásairól. S végül szólt hétköznapijainak eseménytelen szürkeségéről, s a magára hagyatottság nem titkolt fájdalmainál is. A mesternek ezek az utolsó tíz évét tükröző levelei – melyek között a fiatalságát, pályakezdését és párizsi sikereit felidéző sorai is megtalálhatók –, kétségtelenül vallomásértékűek. Tehát *a leghitelesebb Csáky-dokumentumoknak* tekinthetők. E levélgyűjtemény híven bizonyítja a modern szobrászat történetében jelentős helyet megillető Csáky-életpálya zárófejezetének legmélyebb emberi és művészi megnyilatkozásait.

(1981)

Levelek

1

Kedves Szelesi

1961. IX. 9.

Ezt a levelet bizonyára nem vártad. Pedig látod írok. Neked írok és a Te személyeden át, szülővárosomnak. És ez nekem mindig jóleső.

Amint tudod, dr Lőkös járt nálam. És ha valamit sajnálok, az az, hogy csak nagyon kevés időt tölthetett velem. Hiszen annyi mindent mondhattunk volna a Tiszáról és ennek partjáról. Hiába, az embernek egész életében csak egy szép élménye volt: az ifjúsága, még ha sokszor tele is volt az szomorúsággal. A szomorúság elmúlik, megnyihül és végre ez is szép lesz, mert benne van az ifjúság. És az én ifjúságom: Szeged.

Kérdősködöl az életrajzom után. Sajnos, ez lassan halad. Nagy munka nagyon, nem tudom, mikor lesz befejezve. Még nagyon messze vagyok a végétől.

Írod, hogy közölni akarsz valamit a szegedi éveimről, indulásomról, amely voltaképpen Szegedről történt. Ez nagyon hosszú dolog és az életrajzomban keverve van a budapesti életemmel. Az egész 100 oldal. Azonkívül franciául írtam.

De ha praktikusán érdekel, tehetünk valamit. Írd meg pontosan, mit akarsz, és kívánságodra megírom azt Neked külön, magyarul. Írd meg, hogy kéziratban milyen terjedelmű legyen. Nem ígérem, hogy nagyon hamarosan meglesz, de nem is fog nagyon soká tartani. Szóval erre számíthatsz!

Most pedig egy kérésem volna. Nem tudom lehetséges-e? Kaptam egy jugoszláv unokaöcsémtől egy kivágott magyar újságcikket. Talán éppen a Délmagyarországban jelent meg, de már régebben. Ez a cikk ismertet egy könyvet. A címe: Szeged városa. Írta: Bálint Sándor. A könyv többek között ír a Szegeden született, vagy ott egy ideig tartózkodó ismert, sőt nagy emberekről, írók, költők, zenészek és művészek és az én szerény nevem is szerepel ebben a listában.

Ha ez csak általános, urodalmi vagy művészi stb. írás volna, kevésbé érintene. De itt szorosán Szegedről van szó, lelkileg szól hozzám. Nem hiúság (túl vagyok azon), de ha meggondolom, hogy hogyan éltem ott és hogyan hagytam el Szegedet, országot, az a tény, hogy most némileg Szeged történetébe belettem csatolva, meghat. Éppen ezért nagyon szeretném, ha megkaphatnám ezt a könyvet. Lehetséges ez?

Szóval gondold meg mindezt és ha lehet, írd egy levelet.

Sok szeretettel
Csáky

Dr. Lőköst sokszor üdvözlöm.
Joseph CSAKY
2, rue Frederic Schneider
Paris 18

2

Kedves Szelesi

962. I. 20.

Itt van az ígért írás. Nem tudom, megfelelő-e és elégséges-e? Kissé talán zavaros, mint az én nagyon hányatott életem.

Talán vannak benne kronológiai hibák. De az én életem, gyermekkoromtól kezdve, nagyon komplikált volt és pontos adataim nincsenek, sőt egyáltalában semmi dokumentumom nincs, amelyre támaszkodhatnék. Szüleim, barátaim mind meghaltak.

Jó pár dolgot talán sőt majdnem bizonyosan elfelejtettem. De ami a legfontosabb, azt hiszem, hogy leírtam.

Az bizonyos, hogy az igazi művészi tevékenységem csak Párizsban kezdődött igazán és rendszeresen.

Budapesten se lakás, se enivaló, se lehetőség munkára. Szegeden egy fillérem sem volt, ha ettem is. De Anyám férje bár becsületes, komoly, jóra való ember volt – (még él!), de mégsem tudta megérteni, hogy én „nála” nem here módon élek, mert arról, hogy az én

törekvésemet megértse, szó sem lehetett. A ma is élő Mihály nagybátyámat kivéve (de akinek lehetőségei nem voltak), a család többi tagja megvetett, mint dolgozni nem akaró henyélőt. Ezt én tudtam, és éppen ezért minnél ritkábban tartózkodtam Szegeden, csak amikor már nem bírtam erővel.

De amikor lehetett, dolgoztam. De ritkán lehetett. Soha egy fillér nem volt a zsebemben. A művészi munka pénzbe kerül.

Korántsem panaszkodom. Ez az élet megedzett. Most csak arra kérek, hogy mihelyt ez az írás a kezében lesz, írj egy lapot, hogy megnyugodjak. Azt is írd meg, hogy megfelel-e?

Sok jó barátsággal
Csáky

Majdnem elfelejtettem valamit. Kb. egy hónappal Párizsba indulásom előtt a Hungária körúti „műteremben” az egyik festőbarátom a házam körül lefestett. Éppen ahol egy dombon ülök. A festőt *Kende Gézának* hívták, Amerikában meghalt. Ezt a képet Pogány Ö. Gábor megvette ezelőtt másfél éve a Nemzeti Galéria részére.

3

Kedves Zoltán

962.IV.10.

Azt hiszem mondanom sem kellene, hogy levelednek nagyon megörültem. Először mert nyugtáztad az én leveletem, másodszer mind amiről írsz.

Persze levelem késésének a címzés volt az oka. De nekem Dr. Lőkös mondta, hogy írjak a „Délmagyarország” szerkesztőségébe. Ezért ragaszkodtam ehhez a címhez.

Egy mulatságos dolog történt. Nem kapva hírt a kéziratomról, kissé nyugtalanodtam és tegnap délután írtam az unokabátyámnak Szegedre, hogy keressen fel téged a nevemben.

Közbejött kellemetlen okok miatt a levelem itt maradt az asztalomon ma reggelig, amikor ugyanis a te leveled megérkezett. Így aztán az unokabátyám nem fog zavarni.

Jól esik mindaz, amit írsz. De én azt hiszem, hogy jó lenne átnézned az én írásomat. Nem leközlésre írtam, csak úgy mint adatokat. Sok lehet benne a stiláris hiba, sőt a magyarsága körül is lehetnek bajok.

Azon kívül az adatokat is hiányosnak vélem. Pl. nem tudom, hol volt, melyik utcában anyámék háza, a Móra u. 47-es ház megvétele előtt. Ezt azt hiszem, Bozsó Mihály nagybátyám megtudná mondani (Vajda u. 11/a.) Vagy az unokahúgom (Kristófné, Petőfi Sándor sug. út 62.).

Rád bízom hát mindennek a megítélését. Ha javítani kell a szövegen, csak egész bátran. Itt adom beleegyezésemet.

A fényképeket illetően írd meg pontosan mennyire van szükséged.

Ami a Honvéd-téri táncosnőmet illeti, nagyon, de nagyon örülnék, ha készítenétek róla egy igazán jó fényképet. De ragaszkodom ahhoz, hogy úgy fényképezzék le, ahogy én mondom: Nem *előlről!* Hanem a jobb oldali profilját, vagyis a szobor jobb oldalát teljes profilból. Azon kívül alulról felfelé fényképezni, hogy monumentálisabb legyen. Persze nem egészen lentről. Én eddig hiába kiabáltam, még eddig aki lefényképezte, előlről vette

le. Szeretnék nagyon egy jó képet, mert kérnek tőlem könyvnek, folyóiratnak. Én ezt a térszobrot adnám reprodukcióra.

Most pedig volna egy kérésem. Ez különben is téged érdekelne, mint műtörténést.

Azt hiszem 1905 nyarán mintáztam Szegeden egy kislányfejet a Remény utcában. Nagypám lakosának, Lantos nevű embernek a kislányát, Juliskát. Ezt a gipsz-fejet 59-ben megtaláltam a nagybátyámnál és felvittem Pestre a kiállításomra. Párizsba visszjövet írtam a szegedi városi tanácsnak (Biczónak), hogy ezt a kis szobrot Szeged városának ajándékozom. Választ nem kaptam. Amikor a szobraim visszajöttek Budapestről – Párizsba, a kis fej nem volt közöttük. Mi lett vele?

Nagyon nem szeretném, ha elveszett volna. Ugye nemcsak mint ifjúsági munkám érdekel, hanem mert ez az *egyedüli szobor, amely a magyarországi munkásságból megmaradt*. A többit vagy nem öntöttem gipszbe pénzhány miatt, vagy pedig elkallódtak, mondom ez az egy maradt meg. Ez műtörténelmi szempontból érdekes. Meg kellene találni, bronzba öntetni és a szegedi múzeumban elhelyezni. Ha lehetséges, szeretnék erről is fényképet. A gipszet, ha megtalálják, ha lehetne fényképezni, már is közölni a szöveggel, melyet közölni akarsz. Azt hiszem egyet értesz velem, hogy ami az én személyemet és élettörténetemet illeti, ez a kis szobrocška fontos adat.

Nagy örömmel fogadom szegedi grafikusnőt, ha eljön Párizsba a nyáron. Persze, ha te jöhetnél az még jobb lenne. De, hogy ne szalasszam el az alkalmat, szeretném, ha egy szó előleges értesítést kaphatnék. Én ugyanis elég gyakran vagyok távol egy-két hétre.

Végül pedig ideírom, hogy bizony a magyar barátaim legnagyobb része meghalt. Így aztán levelezésem a szülővárossal lassan megszakad, amit szívből sajnálok. Ez egyik nagy oka örömömnek valahányszor levelet kapok onnan. Ha ezek a levelek is elmaradnak, elvágódom Magyarországtól. Öröm hát minden sor.

Sok jó barátsággal
Csáky

4

Kedves Szelesi

1962. VIII. 4.

Hálásan köszönöm úgy a képeket, amelyek jól sikerültek és használhatók szükség esetén, mint a leveledet. Nem türelmetlenkedtem, mert elképzelem mennyi dolgod van.

De egy valamit még sem tudtam meg, pedig ez *nagyon fontos* nekem: mi lett a kislányfej szobrocskával, amelyet Szeged városának ajándékoztam, de amelyről, dacára kétségbeejtő tudakozódásaimnak, egy árva szót sem hallok. Nekem pedig, mint már írtam, nagyon szívemhez nőtt a dolog. Nem is tudom, halvány fogalmam sincs, hogy kinek írhatnék ez ügyben. Idáig mindenütt kudarcot vallottam.

Jó utazásokat! Sok szeretettel
Csáky

Kedves Zoltán

963. I. 9.

Nem tudom mit köszönjek meg előbb: a jó kívánságaidat küldve néked az enyéimet, a legjobbakat, vagy pedig a szép könyvet, amelyre már bevallom nem is gondoltam. Látom Bálint S. kéziratosa ajánló soraiból, hogy Te összeköttetésben vagy velem. Légy olyan jó neki is átadni köszönetemet.

Bizony már nem reméltem választ. Csak néha-néha gondoltam – kissé szomorúan –, hogy mi van Szegeden? De mivel már sok reményről mondtam le életemben, ezt is kezdtem azok közé sorolni. A meglepetés, gondolod, nagyon kellemes volt.

Mihely lehet, neki ülök megírni amit kérsz. Mert újra meg kell írni. Az én ifjúságom, sőt már gyermekkorom nemcsak Szegeden folyt le családi viszontagságok miatt. Az, amit eddig írtam (e nyáron folytatom) csak az ifjúságomról szól és már 100 írott oldal. Ezt nem másolhatom le márcsak azért sem, mert azok még csak jegyzetek halmazai és egy nap rendbe kell hozni. Megpróbálok hát neked, csak úgy dióhéjban (ha neked elég) adatokat adni. Hiszen gondolom, nem vársz te tőlem regényt.

Azonban előre itt megírom, hogy ami a művészi tevékenységemet illeti, az mind Budapestre vonatkozik. Attól a perctől kezdve, hogy felmentem Pestre az Iparművészeti Iskolába. Szegedi tartózkodásaim, bár felújultak ugyan gyakran, csak felüdülésre szolgáltak és művészi tevékenységem ott nem igen volt, anyagi és erkölcsi okok miatt.

Ahogy emlékszem, csak egy kislányfejet csináltam gipszben, amely anyám halála után a nagybátyámhoz került (Bozsó Mihály, Vajda u. 11/a. Szeged. Még él.) A budapesti kiállításomra felvittem. Visszajövetelem után írtam Párizsból a Szeged Városi Tanácsnak, hogy ezt a lányfejet Szeged Városának ajándékozom, mint életem első megmaradt szobrát. Ez műemlék.

Én erre a levelemre választ nem kaptam. Amikor a Pesten kiállított szobraim visszajöttek Párizsba, a kislányfej nem volt közöttük. Hogy mi lett vele, azt nem tudom. Te talán megtudhatnád, hogy Szeged város birtokába vette-e a kis szobrot. Én hiába írnék, tapasztalatból tudom, hogy választ sem kapnék. Mennyi Magyarországra írt levelem maradt válasz nélkül!

Szóval légy türellemmel. Amint lehet megírom, amit ígérek. Ha van megjegyzésed, kívánalmad, írd meg és én alkalmazkodom ahhoz.

Sok jó barátsággal
Csáky

Kedves Szelesi!

963. IX. 28.

Ha valamire nem volnál felkészülve ez az én levelem. Mert hát a halottak nem szoktak írni. De én mindig mindent másképpen csinállok mint mások.

Nem régiben vettem tudomást a rémhírről. A dolog mulattatott volna – mert nem mindenki hal meg úgy, hogy élve marad és jó egészségnek örvend –, de ez a dolog

nekem sokat árthat. Ugyanis a halottal többé nem foglalkoznak. Neki nincs szüksége „megélhetésre”.

Most aztán, hogy tudod az igazságot, két fontos dologra kérek:

1. Légy olyan jó megcáfolni a hírt mindenütt, ahol hírdették. A Dél-magyarországba te írtál.

2. *Nagyon kérek* nézz utána, hogy hol születhetett ez a kacsa, ki találta ki? Úgy sejttem, hogy valakinek jól megfontolt célja volt, hogy nekem ártson. Nem ered ez a dolog olyas valakitől, aki most ment vissza a párizsi követségtől, és aki ezt a módot találta ki, hogy velem kibabráljon?

Ugyanis a felszabadulás óta nem volt a párizsi követségen fogadás, hogy engem ne hívjanak meg. Nekem jól esett ott magyar körökben megjelenni. Mintha otthon lettem volna. Már jó idő óta nem kapok meghívást követségi fogadásokra és csak a párt újságban olvasom *másnap*, hogy fogadás volt és ott kik jelentek meg. Tegnap is volt egy nagyszabású, mert Gagarin jelen volt. Én ma tudtam meg. Légy hát olyan kedves, nézz utána a dolgoknak, és ha nem esik nehezedre, írd meg amit tudsz.

Én az egész halál történetét a nagynénemtől és egy még élő unokatestvéremtől tudtam meg, mert a néném írt a lányomnak. De mivel én vakáción voltam, csak később tudtam meg, mert a lányom magyarul nem tud és énám várt.

Különbözik hogy vagy? Írj magadról is. Az olaszországi lapodat köszönettel és örömmel kaptam meg. Nem feleltem, mert a címedet Rómában nem tudtam elolvasni.

Én sokat dolgozom és azt hiszem egészen más szellemben mint eddig, de nem a „forma” szempontjából. Ugyanis a szobraim most mindinkább mondanak valamit, valami igazán emberit.

Itt nyár nem volt. Esett folyton és hideg volt. Most pedig már érezzük jönni a telet. Hallom, hogy Magyarországon az ellenkezője történt. Kíváncsi vagyok milyen volt a termés, mert az nagyon fontos.

Írj szintén a munkáidról. Erről rendszeresen hallgatsz, bár ez engem érdekel. Megjelenik a rólam szóló írás ez évben az évkönyvben mint ahogy az tervbe lett véve?

Sok jó üdvözzellettel és barátsággal

Csáky

7

Kedves Szelesi

963. X. 11.

Ne aggódj a „baleset” miatt. Megtörtént, nem baj, hiszen élek és még ráadásul jelenleg márványt faragok, ami nem éppen „halotti foglalkozás”. A jó a dologban, hogy az illető lapok megcáfolja a hír [Sic!]. És, hogy kitudjuk *honnan jött az álhír? Ez fontos*. Mert – mint már írtam – nem lehetetlen, hogy rosszmájúság volt az indítéka. Mást nem igen látok. Mindenki, de *mindenki* mindig csodálkozott, hogy milyen hihetetlenül erőteljes és munkabíró vagyok; beteg embereket illetőleg a „tévedés” még érthető, de nálam nem.

Nem lehetett tévedés a nevem körül sem. Ritka a Csáky név és főleg mint szobrász. Azért szeretném hát tudni honnan született a hír. Légy olyan jó megküldeni nekem a megcáfoló cikkeket is. Emlékeim!

Nagyon örülök az ifjúkori önéletrajzom megjelenésének tervbevételét. Fehér Zsuzsánál sok fénykép van a szobraimról. El is kérem tőle, miután neked nem lesz rá szükséged, de csak azután, visszaküldöd. Ugyanis tervbe vették Budapesten, hogy a Képzőművészeti Alap kiad rólam egy monográfiát Pogány Ö. Gábor indítványára. De a dolog évek óta húzódik, és egészen bizonyos, hogy nem lesz belőle semmi. Így aztán jobb szeretném, hogy a ma már nagyon drága fényképeim visszajöjjenek. Nem kellene újra vásárolni azokat, ha szükségem lesz rájuk.

A „Művészet” folyóiratot nem ismerem. *Tudom*, hogy Párizsban egy-két ember kap tisztelet-példányt rendszeresen. Én nem. Szóval, ha megjelenik a halálhírem megcáfolása, talán elküldhetnék azt a számot. Így látnám a lapot vagyis folyóiratot.

Kristó Béláné, anyám fivérének a lánya. Tartsd meg vele kissé az összeköttetést. Ő is örülni fog neki, és így tájékozódunk sűrűbben egymásról. (Petőfi Sándor sug. 62.)

Most valami, ami talán érdekel az én ifjúsági önéletrajzomat illetőleg.

Én a 3-ik kerületi Polgári Iskolába jártam. Az utolsó évem végén, mi, növendékek, előadtuk a Bánk Bán-ból az éjjeli összeesküvés jelenetét. A színház kölcsönözte a jelmezeket. Én játszottam Bánk szerepét. Erről egy csoport-fénykép készült. Nekem megvan, de itten. De egy volt iskolatársam, Csóti Jenő, aki a „német” szerepét játszotta, még él. Neki is megvan a kép és talán kölcsönöznél, másolatra, sőt talán ajándékozna is a levéltárnak. Ha a neve beiktatódná, talán hiúságból oda adná.

Sajnos, nem tudom a címét. de egy közös barátunk, Szolcsányi Gyula szobrász (Béke u. 18. Szeged) tudja a címét, mert összejönnek. Csóti bizonyosan tudja még a „szereplők” neveit is. Én az asztal mögött a középén állok. Rám ismerni persze már nem lehet. Díszmagyarban vagyunk.

Ha nem kellemetlen és visszaélés nem lenne, egy más kérésem is volna a III. kerületi Polgárral kapcsolatban. Az én időmben annak az igazgatója egy Baranyai nevű mértan-tanár volt. Ez a kiváló ember feltalált egy módszert, nagyon leleményeset, amellyel könnyen és pontosan lehetett egy körívet *páratlan* részekre osztani. (Én fanatikusa voltam a geometriának és az algebrának, és ennek mint szobrász, hasznát vettem néha.) Nagyon sokáig visszaemlékeztem Baranyai módszerére. Egy nap, sokára elfelejtettem. Azóta sokat törtem rajta a fejemet, még az utóbbi időkben is, de nem tudok rá visszaemlékezni. Pedig nagyon szeretném tudni. Ismernék egy mértan tanárt, aki erre emlékszik. Nagyon örülnék neki.

Amint látod nagy még bennem az „életkedv”.

Sok szeretettel
Csáky

Bevallom, vártam leveledet és bevallom, hogy várakozásomon túl zsúfoltabb tartalmú értesítéseket kaptam. Hogy ezek nekem nagyon jólesők, azt úgy hiszem mondanom sem kellene.

Pontról—pontra felelek.

Már majdnem lemondtam arról, hogy Pogány Ö. Gábor levelemre reagáljon. Örömmel tapasztaltam, hogy tévedtem. Minden rendben van, mert Te leszel a „Művészet”-ben megfelelő cikk írója. Jobbat nem is remélhettem. Csak egy felrívásom volna. Még mindig nem tudom ki menesztette a halálom hírét. Teljesen lehetetlen, hogy a „Művészet” szerkesztősége ezt *ne tudná!* Mert hát még sem találtak az asztal alatt egy *névtelen papírost?*! Pedig *nagyon* szeretném tudni a dolog eredetét, mert ahogy itt mérlegelem a dolgot, a rossz-májúságon kívül más nincs.

Nagyon jól tetted, hogy átdolgoztad az én fiatalkori életrajzomat, mint ahogy erre én felkértelek. Először nem vagyok író. Másodszor már kissé nehezen írom a magyar szót. Elszoktam tőle. A nyelv is megváltozott a jó félszázad alatt. a rendes beszélgetésben nincs hiba, de ilyen dolgokban lehet, sőt bizonyosan van.

A külön-nyomatodnak is nagyon örülök. Ami a fényképeket illeti, most járt nálam egy magyar származású fényképész, aki régóta Amerikában él. Elsőrangú fényképész. Az utolsó – Velencében megtartott – biennálé-kiállításon ő kapta az *aranyérmét*. Ez valami! Idejövet a párizsi Bibliothèque Nationale-ban rendezett a fényképeiből egy kiállítást. Neve: Kertész Andor. Régi jó barátom. Ő most lefényképezte a két utolsó – és remélem a – legérettebb szobromat kifejezésmódban: a „Csók”-ot és a „Szédület”-et. Csinált rólam is egy portrét. Ezeket elküldeném neked. De jóval később, mert ő visszamegy New-York-ba, és csak ott hívja elő a képeket. Várni kell tehát, de azt hiszem nem lesz késő.

Az utolsó levelemben írtam neked a fényképről, amely engem 14 éves koromban ábrázol a Bánk Bán szerepében. Sikerült ezt neked megszerezni? Kedves unokahúgom, Kristó Béláné ebben segítségemre lehetne. Nagyon kedves asszony.

Petri (Pick) szobrászt nemhogy nem ismertem, de először hallom a nevét. Mennyire igazad van, azt mondod, hogy legjobb volna, ha kijöhetnél Párizsba. Akkor kimerítően beszélhetnénk minden minket érintő dologról. Ahhoz képest a legkimerítőbb levelezés is semmi.

Mivel a hideg megszállta Párizst, egy pár nap óta zavar a munkában, mert most lábadozok ki egy meghülésből. Pedig útban van egy *sorozat* szobrom. Ugyanis neki álltam a 9 Múzsának a megmintázásához. Három van csak készen. A többi jönni fog, de mikor? A tél hamarabb jött.

Szóval ne felejtsük el egymást.
szeretettel
Csáky

9

Kedves Szelesi

1964. I. 10.

Nagyon köszönöm jókívánságaidat és én is küldöm az enyéimet, a legjobbakat 1964-re. Megbocsáss, hogy ilyen későn felelek jó leveledre. Ennek oka itt van mellékelve: a két fénykép, a két szobromról, amelyeket az életem legjobb szobrainak tartok. Ebben a kettőben fejeződik ki a legjobban mindaz, amire egész életemben törekedtem.

A „Szédület” (vagy „Szédülés”, ahogy jobb magyarul) az utolsó. Bevallom, hogy saját magam is soká haboztam, míg elhatároztam, hogy megvalósítom. Ugyanis először történik,

hogy a szoborban kifejezett gondolat az alakoknak a környezettel való viszonyával legyen megvalósítva. Meglehet alkotni egy figurát, aki „szédül”? De a szédületet csak feltételesen. A kérdés ott van, hogy „mihez viszonyítva” szédül? És mi a szédület? Az az érzés, hogy a föld, amelyen állnak és amely mindig stabilisan vízszintes volt, most hirtelen elferdül, és nem mozdulatlan, hanem... forog. Ezt akartam kifejezni. Gondolhatod mennyi habozás után álltam neki a megvalósításnak. Azóta, amióta a szobor készen áll, sok ember azt látva, mondta, hogy „érzi a szédületet”. Főleg a nők, akik sokkal érzékenyebbek, mint a férfiak.

Azt hiszem, hogy mindazon írásokhoz, előadásokhoz, amelyeket terveztél, ez a két kép szükséges. Más ilyen ideáim is vannak. Lesz-e időm azokat megvalósítani?

Ami a „Csók”-ot illeti, te ismered Rodin „Csók”-ját. Szerintem Rodin-nál a két alak a fontos. A mezítelen férfi és nő. A csók, mint *tény* elenyésző. Alig lehet észrevenni. Az aktok a fontosak, csak azokat lehet látni. (Persze szépek, de nem erről van szó.) Nálam *csak* a „Csók” a fontos. A nő testén (amely nem érzéki) felkúszik a tekintet és a csóknál érvényesül. Alig lehet mást látni a szobromban, mint *csak* csókot. És a nőnek a felkúszó alakját, amely a csókhoz vezet és ott érvényesül. Mit gondolsz minderről? Szeretném tudni.

Légy olyan jó és értesíts mindenről, ami az én személyemet, vagyis munkásságomat illeti. És, ha valamiféleképpen is szükséged volna ott, Szegeden valakire, aki hozzám közel áll, kérlek fordulj főleg Kristó Bélánéhoz, az én kedves unokahúgomhoz (Petőfi Sándor sug. 62.). Ő az én egyedüli bizalmasom, és nagyon szolgálatkész, ami engemet illet.

Sok jó barátsággal
Csáky

Légy olyan jó értesíteni, hogy a fényképek megérkeztek-e? *Ugyanis nincs több példányom.*

10

Kedves Szelesi

64. I. 27.

Azt hiszem, hogy túl szerény vagy, ami az előadásod sikerét illeti. A családtagjaimtól tudom, hogy nagy sikered volt: telt ház és feszült érdeklődés. Nagyon örülök neki. Ugyanis kaptam levelet az unokahúgomtól, Kristónétól, és az én kedves Bozsó Erzszi nagynénemtől. Bevallom neked „bizalmasan”, hogy Bajó Laci engemet sokkal kevésbé érdekel. Erre nekem komoly okom van. (Ha Erzszi néni akarja, megmondhatja. Ő és szeretett férje felháborodással közölték a dolgot velem.) Éppen ezért kérlek benneteket, hogy lehetőleg csak az „igazi” családomhoz forduljatok, ha énrólam lenne szó, vagyis Bozsó nénihez és az én kedves unokahúgomhoz, Kristónéhoz.

Ami az utóbbi illeti nagyon örülnék, ha néha-néha, alkalom adtán foglalkoznál velem, már amennyiben idődtől és kedvedtől függ. Szegény nagyon elhagyatott. Két nővére halt meg nem régiben. Egyedül van. Tudom, hogy akik megöregedtek mindig egyedül maradnak. De emiatt nem kevésbé kínos a dolog. Azt hiszem, hogy ha rábírnád, hogy kimozduljon a lakásából és néha foglalkozzon általános értékű dolgokkal, nem érezné magát oly egyedül, és a gondolatai nem forognának mindig ugyanabban a szűk körben. A gondolatokat kell bekapcsolni a közös érdeklődésbe, és így az egyedüllét nagy része megszűnik.

Én is nagyon egyedül élek. De én „dolgozom”! Nagyon örülnék a beígért fényképeknek. Te írsz két ifjúkori fényképről, amelyeket Erzsi néni kölcsönzött. Ezekről nincs is tudomásom. Nekem itt nincs egyetlen egy *ifjúkori* fényképem, a Bánk Bán-fényképet kivéve. Csak ezt ismerem és örülök, hogy kapok belőle. Hasznos lehet nekem. Én azt hittem, hogy a meglett férfi korom előtti időkből nincs rólam fénykép.

Előre köszönöm szintén az ígért másolatokat a szobraimról. Ez nagyon hasznos lehet. Milyen jó volna ha, amint írod, remény van rá, hogy kijöjj Párizsba. Mi mindent tudnánk megbeszélni! Egy levél olyan szűk keretű. És annyi mondanivalóm volna. Egy nap talán megírok egy nagyon mulatságos esetet velem a Somogyi Könyvtárban, ott ahol Te tudományos kutató vagy. Érdekes, hogy éppen ott történt velem egy nagyon élvezetes eset.

Tegnap, vasárnap, teljesen Magyarországon éreztem magamat. A követségi attasé megkért, hogy vigyem el őket a Rodin múzeumba és adjak felvilágosításokat a Rodin művészetét illetőleg. Amikor oda mentem láttam egy tömeget. 40-50 személy várt. Azt hiszem meg voltak elégedve.

Írjál. Sok szeretettel
Csáky

A szegedi művészek kiállításának katalógusa nagyon érdekel és előre köszönöm.

11

Kedves Szelesi

64. II. 19.

Mondanom sem kellene mennyi örömmel olvastam jó leveledet. Iparkodok rá felelni tüzetesen.

Sajnos semmi jót nem tudok írni az esetleges, tervbe vett párizsi utazásodat illetőleg. Persze az élményekben és tanulságokban nagyon gazdag és üdvös lenne. De tisztán anyagi szempontból, nehezen valósítható. Én a legnagyobb sajnálatomra nem vagyok abban a helyzetben, hogy magamhoz meghívjalak. A lányommal élek a lehető *legszerényebb* módon, és helyem sincs amit felajánlhatnék. Nagyon resteltem ezt ilyen őszintén megírni, de így van.

Te beszélsz nekem 50 dollárról, amivel itt élnél „pár hétig”. Ebben a nagyon drága Párizsban ez csak igen rövid időre lenne elég még a *legszerényebb* életmód mellett is. Ha a kultúr kapcsolatok révén kaphatnál egy szobát a párizsi Magyar Intézetben, ez nagyon megkönnyítené a dolgot. De erről majd írni fogunk egymásnak. Megadom majd a címet, ahova fordulhatsz ez irányban Pesten.

Köszönöm a katalógust. Nagyon érdekelt. Leadom a véleményemet, bár nagyon nehéz egy-egy reprodukció után. A legjobbnak Sándor Jánost tartom. Szabó Miklós akvarellje nagyon tetszik, de nem elegendő ítéletre. Zombori László nem megvetendő, csak féltő, hogy már nem fejlődőképes. Buday, *ha fiatal*, ígér, úgyszintén Fischer Ernő. Tápai Lajos nem rossz. A többi egyáltalán nem érdekel. A szobrok sem.

Nagyon köszönöm a fényképeket, főleg Bánk Bánt! Sajnos Csóti Jenő nem adta meg a kollegáim neveit, pedig engem nagyon érdekelne. Az emlékirataimba tenném azokat. Az elsárgult fiatalkori fényképeket ne küld el. Mit csinálnék vele?

Ha kijössz Párizsba, beszélhetünk cikkekről, folyóiratokról és a szobraim fényképeiről. Bőven fogom tudni kiegészíteni az anyagodat. Persze ehhez jelen kell, hogy légy.

Most pedig röviden leírom az esetemet a Somogyi Könyvtárban.

13-14 éves lehettem. De nem egészen 14. Nagy buzgalommal jártam olvasni a [Somogyi] Könyvtárba, csak délután lehetett. (Talán most is így van?) Én nem „ifjúsági” könyveket olvastam, de mindig nagyon komolyakat, sőt „tudományos” könyveket. Emlékszem, hogy bújtam Lombrosót, Lavatert és más paleontológiai stb. könyveket.

Nem vettem észre, hogy a könyveket kiszolgáló személyzet engem *figyelemmel kísért*. Egy szép napon az, aki nekem a kért könyveket hozta, a fülembe sugta. Ne jöjjön délután. Sokan vannak és a barátai zavarják. Jöjjön délelőtt. Mi beeresztjük és alig lesz valaki. Nyugodtan olvashat.

Ezután már csak délelőtt jártam a könyvtárba. Egy reggel az ajtó elé érve már odaérkezett egy 38 év körüli nagyon elegáns férfi. Rám sem hederített, sőt lenézőleg fitymált és csengetett. Az én könyvtárszolgáló emberem dugta ki a fejét az alig kinyitott ajtón és kérdezte az urat, mit akar.

– Olvasni akarok a könyvtárban.

– Nem lehet. A könyvtár csak délután van nyitva az olvasóközönségnek.

Délelőtt kizárólag *csak* „tudományos kutatók” jöhetnek be.

Erre rám nézett, tisztelettel, félreállt:

– Tessék bemenni.

És a „tudományos kutató” bement.

Soha életemben, se azelőtt, se azután nem láttam oly rettenetesen elképedt arckifejezést, mint amilyen azon úré volt, amint rámtekintett, mint tudományos kutatóra és látott bemenni.

Ő kint maradt.

Egész életemben nevettem és még most is nevetek ezen az eseten. Nem gondoltam arra – hogy is gondolhattam volna –, hogy egy nap az én Szelesi barátom, *tényleges* tudományos kutató a Móra Ferenc Múzeumban, rólam fog tartani tudományos előadást és cikkeket ír rólam.

Nem mulatságos?

Amikor 59-ben Szegeden jártam, rápillantottam a múzeum épületére és az ajtóra, amelyen beléptem a megrökönyödött úr előtt. De nem mehettem be.

De van egy másik emlékem is. Amikor még délután jártam be, a barátaim mutattak nekem egy gyönyörű szép, fekete hajú lányt, fehér ruhában. Nagyon komolyan olvasott, nem nézett se jobbra, se balra. Valamivel idősebb lehetett mint én. A barátaim fülembe sugták, hogy az a lány Zolá-t franciául olvassa. Elszédülve néztem rá, mintha magát Minervát láttam volna hirtelen. Franciául! Még a legmerészebb álmomban sem gondolhattam arra, hogy nekem ilyen óriási tudásom lehetne. Arra sem gondolhattam, hogy egy nap én franciául „írok”.

Hát, kedves Szelesi, azt hiszem kiírtam magamat. Most várom az enyhébb időket, hogy újra munkába álljak. Új terveim vannak.

Sok jó barátsággal
Csáky

A leveleid mindig nagy örömet okoznak.

Kedves Szelesi

64. III. 24.

Már régen nem hallottam rólad. Megkaptad a február 19-én írt levelemet? Hallottam, hogy egy nagyon szép cikket írtál rólam a „Művészet” márciusi számában. Köszönöm, kedves Szelesi. De sajnálom, hogy nem olvashattam. Itt nem lehet ilyesmit beszerezni. Pedig szerettem volna tulajdonában lenni.

Most pedig figyelj jól ide. A napokban – és több ízben – beszéltem Kellen Dórával, a Kultúrkapcsolatok Intézetének vezetőjével. Ma megy vissza Budapestre. Nagyon komoly, értékes nő. Nem szokott levegőbe beszélni. Beszéltem neki a te Párizsba jövedeled nehézségeiről. Ő, nagyon hiszem, nagyon segíthet neked ebben és mindent megtesz, amit tehet érdekedben, már csak azért is, mert én kérem rá.

Általam hát azt üzeni neked, hogy menj el hozzá Budapesten. Ketten megbeszélitek tüzetesen, hogy mit lehet csinálni. Egész bizonyos vagyok abban, hogy sikerülni fog nyélbe ütni a dolgot. Szóval menj el és minél hamarabb. *Ő téged vár!* Címe: Kellen Dóra, Kultúrkapcsolatok Intézete, Dorottya u. 8. Budapest.

Azt hiszem a legjobb lenne, hogy már Szegedről telefonon felhívd, hogy kitűzzön neked egy napot. Persze hivatkozz rám. Ő nekem nagy jóakaróm. Tudsz franciául? Különbben semmi fontos írni való. Rettenő időjárás, és ez sokat zavar a munkámban. Kis unokatestvérem, Kristóné szomorúan írja, hogy még nem látott viszont, de küldtél neki meghívót kiállításra.

Sok jó barátsággal
Csáky

Kedves Szelesi

8 – IV – 64

Ebben a pillanatban fejeztem be leveled olvasását. De rögtön felelek is, okom van rá.

Nagyon szomorú, amit kedves feleségedről írsz. Én ezt annyival is inkább megértem és ”megérzem”, úgy a múlt év elején az én lányomat mentők vitték be a kórházba. Már nem igen tudta mit csinál. Valahogy lábra állt. Most már régen itthon van és jár dolgozni. De normális nem volt és nem is lesz soha. Mi lesz, ha én meghalok ténylegesen? Nem is tudok rá gondolni.

Csak menj el Kristó Bélánéhoz és beszélj neki a feleségedről. Ha néha szükség volna valakire, akivel eltársaloghatna, bizonyos, hogy Gizi (Kristóné) megtenné örömmel. Ő olyan rettenetesen szenved az egyedüliségtől. Senkije nincs. Ez talán neki is egy megoldás. Beszélj vele, nevemben.

Igen, fordulj Kellen Dórához. Egy erélyes nő, aki tele – a látszólagos szikársága alatt – jó indukcióval. Ha ő megígér valamit, azt megteszi és mindent megtesz, amit erre érdemesnek tart. Ő mondta nekem, hogy küldjelek el hozzá. Nagyon természetes, ha kijössz Párizsba, itt foglalkozok veled. Számíthatsz rám, nem lesz elveszett napod itt.

Végtelenül örülnék, ha küldenél néhány számot a „Művészet”-ből. Itt fontos emberek nagyon éhesek rá. Persze azt a számot, amelyet nekem küldöttél, megkaptam idejében. Köszönöm, Szelesi, hogy ilyen szépen írsz rólam és foglalkozol velem.

Budapesten D. Fehér Zsuzsánál iparkodj nyélbe ütni a már régen tervbe vett monográfiám ügyét. Ami ezt illeti (és más okokból is) szeretném nagyon, ha megismernéd az úgyszólván egyedüli jó barátaimat Pesten: Kende Ferenc, író (Csengeri u. 82.). Ő a fivére annak a festőnek, Kende Gézának, akinek rólam festett portréját megvette a Nemzeti Galéria. A fénykép nálad van, azt hisem. Ez nekem egy nagyon jó barátom. Okos, művelt ember. Sokáig élt Párizsban, de még Pesten voltam, sokat voltunk együtt. Sok mindent tud rólam, amit én már elfelejtettem. Ő jól ismeri Fehér Zsuzsát és foglalkozott az én monográfiám ügyével nála. Ő tudja, hogy állnak a dolgok. Hajdanában ő kiadó volt. Engem nagyon szeret. (Én is őt!)

Nagyon örülök a megfelelő életrajzomnak. Légy olyan jó egy-két példányt elküldeni. Zichy-t is nagyon köszönöm. Érdekel. Nem írod, hogy „tudományos kutató” voltam. Én ezen még most is nevetek. Mondd hány éves vagy te?

Szeretettel
Csáky

14

Kedves Szelesi

1964. VI. 17.

Van egy francia közmondás: „Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez.”

Így vagyok veled. Vártam és megútam a várását, írok. Ugyanis most jöttem vissza Amiens városából, ahol két hetet töltöttem egy jó baráti családban. A férfi orvos, neves bőrgyógyász és műkedvelő. Illetve csak a Csáky-művek kedvelője, mert már 10 szobor és nagyon sok rajz díszeleg nála. Most is nagytam ott két rajzot.

Vissza kellett jönnöm, mert vár itt egy állami és egy Páris városi vétel. Már körülbelül elintézett dolog, csak arról van szó, hogy több szobor közül melyiket választják. Persze a szobrok múzeumokban vannak. Ugyanis van egy Állami Modern Múzeum (ahol már 8 szobrom van) és egy Városi (Párisi) Modern Múzeum, ahol csak egy szobrom van. Azt hiszem elég rövid idő múlva megtudom az eredményt.

És most nekiállok egy nagy munkához, illetve egy sorozat szobor megmintázásához, amelyek már jó ideje teljesen készen vannak a gondolatomban *minden részlettel*. Ez nálam mindig így van. Olyan ez, mint a szülés: eljött az idő és egy kész gyerek jön a világra.

A nyár erre nagyon alkalmas. Először meleg van, másodsor az emberek elmennek Párizsból és bizonyosan senki nem jön, és én sem mehetek senkihez. És őszre, illetve télre ott állnak a kész szobrok. De idáig is nagyon sokat rajzoltam, reggeltől-estig, mint ahogy én azt szoktam.

Hazajövet itt találtam a 3-ik „Tiszatáj”-at. (A nyomtatást nem küldik utánam.) Nagyon jól esett olvasni és köszönöm neked. Nagyon jól és szépen van megszerkesztve a dolog és jól van tömörítve. A képek is jól vannak választva, csak sajnos a nyomás gyenge, halvány. Miért?

A Párizsi Magyar Intézet kap minden számból egyet. Az olvasó teremben mindenki olvashatja.

Kristóné bizonyosan mondta neked, hogy miként cserélték ki a postán egy hozzám intézett számot. Hogyan van az, hogy ilyen gazság lehetséges?

Az emlékeimből kimaradt egy fontos dolog. Igaz, hogy csak a magyarországi eseményeimről van szó. De nagyon fontos szerepe volt a púpos, de hihetetlenül derék, jó Szalay János újságírónak. Ha ő nem létezik, nem kaptam volna meg a Ferenc József-ösztöndíjat, amely egyik legfontosabb tényezője az én kifejlődési lehetőségeimnek. Ő és csak ő csikarta ki azt számomra. Ha érdekel, egy nap megírom, hogyan. Örök hálával tartozok neki. Ha lehettem valami, őneki ebben nagy a része. Bizonyosan régen meghalt. Kár!

Nem tudok semmit rólad, terveidről, munkásságodról, stb. Mi van Kellen Dórával? Láttad-e Kende Ferencet? Mi van az utazási terveddel? Ha szükséged lenne adatokra rólam, munkásságomról, művészi gondolataimról stb., csak írd meg. Amennyire lehet közlöm veled. És, ha teheted írd!

Sok jó barátsággal
Csáky

Rettenetesen sajnálom a kislány-fej szobromat, amelyet Mihály bátyámnál találtam meg, Szegednek ajándékoztam és amely... elveszett! Hogy lehetett ez?

15

Kedves Zoltán

1964. VI. 30.

Ma reggel kaptam leveledet és rögtön válaszolok, bár kissé fáradt vagyok, mert késő délutánig dolgoztam. Válaszolok, hogy bocsánatot kérjek tőled, ami a „Tiszatáj” és a „Művészet”-hez csatolt leveledet illeti. Persze, hogy megkaptam. De siettem valahova és a leveledet szépen, gondosan a fontos irataim közé tettem, és nem a rendes, megérkezett levelek közé. Mivel az utóbbi időben azt sem tudom hol a fejem és itt a nyár. Az emberek elutaznak több hónapra. A városnak és az államnak tervezett eladási história nagyon lefoglalta a gondolataimat. Azon kívül hozzá teszem, hogy mivel leveled a nyomtatványok között volt, nem küldték utánam Amiens-be. Azóta többször kerestem papírokat az irataim között és látva leveledet *elfelejtettem, hogy én ezt nem olvastam el!!* Így aztán nagy gonddal újra az iratok közé helyeztem.

Csak leveledet olvasva kezdett derengeni valami a fejemben. Óvatosan és aggódva elővettem az iratok közül és... elolvastam. Először, amióta megérkezett. Jól esett így is olvasni, bár a második leveled a másolata kissé. Megbocsáss hát. Amiens-ből visszajövet nagyon sok a dolog, írás, szaladgálás várt, mint mindig egy távollét után. Ezért volt, ami volt. Megbocsáss. Nem szoktam szórakozott lenni.

Ami a párizsi utazásodat illeti, sajnós látom, nehezen ütődik nyélbe. Várom hát utóbbi híreidet. Végtelenül örülnék, ha Kristónét tudnátok alkalmazni. Nagyon jót tenne neki, főleg az, hogy érdemes emberek között mozogna. Köszönöm, hogy foglalkozol velem.

Nagy erővel neki álltam a munkának. Tétre több új szobor és rajz fog „díszelegni” a műtermemben, ugyanis teljes munkakedvemben vagyok és több egészen kész szoborterv

van a fejemben. Remélem télig ki fognak jönni. Szerencsére teljes erőmben érzem magamat. Amít kérsz, a párizsi szereplésemet illetően, majd megírom. De egy kicsit később. Most kezdtem dolgozni és nem akarom félbeszakítani. Különben is nyár van, bár Magyarországon talán ez nem számít. Itt minden halott.

Ami pedig Szalay Jánost illeti, hálátlan voltam, hogy kifelejtettem. Nagyon kedves, okos és ravasz fiú volt. Ez sokszor van így a púposokkal. Mint újságíró hihetetlenül értesítve volt *mindenről*, ami a hivatalos, főleg a városatyai körökben történt. A legtitkosabb dolgokról is értesülve volt. Így történt, hogy féltek tőle. Neki köszönhetem életem, munkásságom jóra fordulását, mert neki köszönhetem a Ferenc József-ösztöndíjat, ami megengedte nekem, hogy *csak* a művészetemnek éljek, dolgozzak, kiállítsak Szalonokban, ahol nagyon nagy feltűnést keltettek a szobraim éveken át. Ennek köszönhetem mindazt, amit elértem.

Pár szóval így van a dolog. Bánszky és én nagyon jó barátai voltunk Szalaynak. Illetve csak én. Bánszky (sajnos mondanom kell) egy hízelgő, képmutató volt, jámbor bár ártatlan fiú és álnok ember volt. Mindig hasznót várt valakitől, talpat nyalt neki. Mihelyt nem volt szüksége rá, a legcsúnyábban, gorombán felrúgta. Ez történt Szalayval. Egy nap Bánszky undorító gorombasággal lepúposozta stb., stb. Akkor már volt pénze Bánszkynek, mert eladta magát mindig pénzért. A városatyáknál nagyon erősnek érezte magát, mert undorító módon talpat nyalt. De nem számított Szalayval.

Mert jött a szavazás a Ferenc József-ösztöndíjat illetően. Bánszky bizonyos volt az ügyében. Éveken át hason csúszott a városatyák körül. Az ösztöndíj odaítélésére küldött egy egész kiállítási anyagot szobrokból. Én nem pályáztam: nem volt szobrom és Párizsban voltam. Nem ismertem senkit. De Szalay beadta a kérvényemet, s egy rossz amatőr-fényképet csatolt egy szobromról.

Am, de is ezen dőlt el minden! Kijelentette teljes energiával, hogy ha nem én kapom meg az ösztöndíjat, ő nyilvánossá teszi a legborzalmasabb panamákat a városgazdálkodás körül. Ő tudta mind és az érdekeltek tudták, hogy ő tudja. Egy ideig pöffeszkedtek a városatyák. De bizonyos kisebb cikkek kezdtek megjelenni. Csak burkoltan még. De elég volt. Behívták Szalayt és határozottan megígérték neki, hogy az ösztöndíj az enyém. De Szalay kijelentette, hogy a szavazás alatt (ez nyilvános volt, legalább is a sajtónak) ő ott lesz a teremben. Ott is volt. Lopakodva pillantottak néha-néha rá a városatyák és... az ösztöndíj az enyém lett. Talán ezen múlt a kifejlődésem is az, hogy az lettem, ami vagyok.

Bánszky dühöngött. De nem mert szembe szállni velem. Kispont volt ő ahhoz. Itt Párizsban aztán teljesen kiderült, hogy ő... nulla. De sok alávaló dolgot követett el. Utálatos dolgokat. De erről majd máskor.

Nem tudom mi lett Szalayval. Ami pedig a szobrot illeti, amelynek fényképe szerepelt a pályázaton, azt megvette a pályázat után bronzban egy szegedi ember. A nevét elfelejtettem régen. Bíró volt a Királyi Táblán. Ő azt mondta, hogy a szegedi múzeumnak vette. De amikor otthon voltam, kérdezősködtem. Nem tudtak róla. Egy leányfej volt. Elveszett. Van róla az a kis rossz fénykép, amit Szalay bemutatott a tanácsnak. De be van ragasztva egy albumba. Ha kijössz, meglátod.

Most még egy dolog, mulatságos. A papírjaim között találtam egy polgári iskolai bizonyítványt. Hihetetlen meglepetésemre „*kitűnő*” minden tárgyból, egész végig. Csak egy „jó” van: magaviseletből. Látszik, hogy nem akartak „elégtelen”-t adni. Mert jó kisfiú

voltam. Most pedig megállok az írásban. Még van időm a postára vinni a levelet és még ma elmegy. Várom a híreidet az utazásodról.

Sok jó barátsággal
Csáky

16

Kedves Szelesi

64. VIII. 19.

Valahogy úgy történt, hogy amikor majdnem bizonyosra vártam tőled levelet, megérkezett. Nagyon örülök neki. Köszönöm először is, és nagyon, hogy be tudtad helyezni az unokahúgomat a múzeumba. Végtelenül boldog és én is nagyon örülök neki. Most aztán csak azon szorongok, hogy állandó lesz-e? Gondolod, hogy nagyon szeretném. Mert még rosszabb lenne neki, ha visszaesne a magányosságba. Az is bizonyos, hogy lelkiismeretesebb egyént nem igen lehetne találni. Ezt tudom. De gondolom, hogy te mindent megteszel, hogy ő állandósítva legyen. Köszönöm szintén az újságcikkeket. Azt hiszem lehetett hatása az olvasókra.

Az unokabátyám egy utolsó levelében írta, hogy hallott egy Szolcsányi nevű ember haláláról. Azután nem írt erről. Volt egy ifjúkori barátom Szegeden, akit Szolcsányi Gyulának hívtak. Szobrász lett. Én vittem be annak idején az Iparművészeti Iskolába, amelyet ő végig kijárt. Szegeden telepedett le, de inkább csak dekoratív szobrász volt és nem „művész”. Az bizonyos, hogy nagyon ügyes volt, mint „mesterember”. Ő halt volna meg? Csodálom, hogy a nővére (aki ott volt a te rólam tartott előadásodon) nem értesített.

Most pedig térjünk át a te dolgodra. Szóval majdnem egészen bizonyos, hogy kijössz Párizsba. Mi mindent elfogunk tudni végezni élőléssel! A levél nagyon, de nagyon szűkszavú. Sőt vannak dolgok, amelyeket úgyszólván lehetetlen elintézni. A félreértést is nehéz néha elkerülni. És főleg az a baj, hogy a válaszra soká kell várni. A beszélgetésben a válaszok rögtönösek és mindent rögtön tisztázni lehet. Szóval jössz és ez nagy dolog.

Mindjárt példát is szolgállok arra, hogy milyen nehéz levélben megérteni pontosan a dolgokat. Azt írod szükséged lenne a párizsi életem és pályaalakulásom történetére.

Dehát ez az én *egész életem története!* Ez az, amit egy nap megírok *több száz oldalon!* Nem tudom, hogy lehetne ezt lerövidíteni! Te bizonyosan valamire gondolsz, ha ezt kéred, de ezt én nem értem meg.

Tudod, hogy én nagy örömmel írok meg mindent, amire esetleg szükséged volna, de szeretném *pontosan* tudni miről van szó. Szóval légy olyan jó és írd meg pontosan mit kívánsz. Ha tudom, leírom.

A nagy életrajzomat már jó ideje félbeszakítottam. Nem mondtam le róla, ne gondold, de más elfoglaltságaim, gondjaim stb. voltak és vannak. Egészséges és erős vagyok. Egy nap újra neki állok. De most nagyon leköt a szobrászat. Sokat dolgozok, több *kis* szobrot készítettem és folytatom. A többit majd később!

A szobraim fényképeinek kiegészítését illetőleg majd ha itt leszel, megcsináljuk. Meg kell beszélni a dolgot. A katalógust és a plakátot megkaptam, és köszönöm.

Sok jó barátsággal
Csáky

Kedves Szelesi

1964. IX. 9.

Hogy az én munkásságomat és művészi pályámat, valamint a művészettörténeti adatokat velem kapcsolatban összegyűjthessed a Magyarországon kiadandó rólam szóló könyv számára, meghívlak kozzám, ide Párizsba, ahol egész tartózkodásod alatt vendégem leszel.

Üdvözöl
Csáky

Kedves Szelesi

64. IX. 22.

Ebben a percben olvastam leveledet és már válaszolok. Ugyanis én nem szeretem a halogatást.

(Ugyanakkor, mint a te leveledet, megkaptam az unokahúgomét is. De ő másnap bizonyosan kapott tőlem levelet.) Köszönöm a kis fényképet. Igazán nem emlékezhetek ilyen kis dologra. Nagyon, de nagyon sokat dolgoztam életemben, már fiatal koromtól kezdve. Ilyen apróságokra, hogy is emlékezhetnék? El sem tudom képzelni mikor festhettem én azt. Csóti megőrizte és talán ez az *egyedüli vízfestményem*, ami megmaradt. Nagyon mulattat engem.

Ami a te szállás-kérdéseidet illeti itt Párizsban, erről már én beszéltem a Francia-Magyar Egyesület titkárával, aki ezeket az ügyeket az idelátogató magyarokkal elintézi. Szóval ez nem probléma, mert ő talál egy nem drága szobát. A probléma az *ár!* Mert bizony nem olcsó. Előre megmondom – ha még nem írtam meg –, hogy Párizs Európa legdrágább városa. Ezt minden külföldi mondja. Minderről még szó fog esni.

Az egyesület titkára – akiről beszélek – november 4-én megy Pestre és beszélni akar veled az én indítványomra. Nagyon kedves ember és az én kérésemre, amit lehet megteszi *egészen bizonyosan*. A baj az, hogy te nem tudsz franciául. Ő egy-két magyar szót tud és valahogy talán menni fog a dolog. A felesége magyar, de nem hiszem, hogy vele lesz. Erről még tüzetesebben fogok írni *annak idején*. Fontos dologról akar beszélni veled, már ami az idejöveteledet illeti.

Nagyon hálás vagyok mindazért, amit az unokahúgom érdekében teszel. Ő írja, hogy amióta a Múzeumban dolgozik, új életkedve jött és egészséges. Milyen jó lenne az állást rendszeressé tenni!

Nekem, sajnos egy idő óta az egészségem nem a legjobb. Nem vagyok kimondottan beteg, de kínlódom. Várom az Amiens-i orvos barátom idejövetelét és ő, aki ismer, meg fog vizsgálni.

Nem fekszem (távrolról sem), járkálok ki, de nem megy a dolog. Nagyon zavar a munkámban. Azt hiszem egyedül valami bél, emésztési hiba van. Ez gyöngít le. De az orvos barátom rendbe fog hozni.

Megkaptam a „Tisztáj” számát tegnap. Örülök neki. benne van a te fényképed.

Decemberben lesz Amsterdamban egy komoly szobor-kiállítás. Több ország lehető legjobb szobrásza fog szerepelni (Angolországból Moore). Én is ott leszek 3 szoborral. Már elmentek. Talán én is átutazok Amsterdam-ba ezalkalommal. Ott jó barátaim vannak, akiknél megszállok.

Azt hiszem mindenről írtam, legalább is ami most időszerű. Tápaiat örömmel fogom látni. Már Szegeden 59-ben beszéltek róla.

Sok jó barátsággal
Csáky

19

Kedves Szelesi

64. X. 13.

Először is megnyugtatlak ami az én egészségi állapotomat illeti. Minden rendbe jött és most már semmi bajom. Az orvos szerint (nagyon neves orvos) semmi *szervi* bajom nem volt és csak a funkcióban rezsimmel voltak zavarok. Igen kevés kezeléssel és nagyon nagy óvatossággal minden rendbe jött. De az óvatosságot megtartom egy jó ideig, hogy ne legyen visszaesés.

Kissé – szokásom ellenére – megkéstem a válasszal. De ennek fő oka az, hogy semmi fontos közölni valóm nincs. A tervbevett idejöveteledről több semmi mondanivalóm nincs. A Francia-Magyar Egyesület titkárával még beszélni fogok rólad és megírom, hogy miről van szó annak idején. Még van idő. Ő azt hiszem gagyog pár szót magyarul és az elég lesz. Te 24-én szándékozol jönni. Gondoltál arra, hogy én esetleg – mint már írtam – átmegyek Amsterdamba dec. elején. Hogy csináljuk? Mert a legnagyobb baj nálad, hogy egy szót sem tudsz franciául. Előre bemondom, hogy a német nyelv itt éppen olyan használhatatlan, mint mondjuk a kínai vagy a szanszkrit.

A gyengélkedésem miatt a munka kissé megszűnt. De nemsokára neki állok. A baj az, hogy megjöttek a hideg idők és én ettől szenvedek. Hirtelen jött, nagy tartós meleg után. Az unokahúgom írt Horgosról. Végtelenül boldog, hogy a te múzeumotokban dolgozhat. És én is örülök, hogy ott van és hogy megfelel. Tápai Antalt vártam. Nem jött el soha. Miért? Azóta már bizonyosan elutazott. Sajnálom.

Baráti üdvözléssel
Csáky

Még mindig nem sikerült megtudnom, bár nagyon szeretném, hogy az én Szolcsányi Gyula barátom halt-e meg. Némileg szobrász volt, de főleg sírköveket csinált. (Béke u. 18.)

20

Kedves Szelesi

64. X. 27.

Csak egy pár szót, soron kívül és kutyafuttában, mert nagyon sürgős. Te azt hiszem, nov. 24-re tűzted ki a párizsi utazásodat. Arra kérek, hogy tedd későbbre. Váratlanul nagyon

fontos okokból éppen 24-25-én kell elutazom egy északi városba két hétre. Lehetetlen lemondanom, vagy a dátumot megváltoztatni, mert ez nem tőlem függ. Te pedig nem jöhetsz ide, ha én nem vagyok itt. Buta história és nagyon dühít, de ilyen az élet. Legtöbbször minden ilyen fonákul történik.

Különben semmi újság. Kezd hideg lenni, amitől szenvedek. dolgozom egy kisebb kompozíción. Nem sokára készen lesz. Te hogy vagy? Nagyon el vagy foglalva? Magyarországról semmi hang. Mintha kihalt volna az egész ország, már ami a hozzám való viszonyt illeti. Azt hiszem írtam már, hogy Tápai szobrász nem jött el hozzám. Miért? Pedig nagyon vártam.

Sok jó barátsággal
Csáky

21

Kedves Szelesi

64. X. 30.

Leveled már itt van, nem késett el. Sőt azt hiszem e választ is megkapod idejében. Rendben van. Sőt jobb is, hogy hamarább jösz. Az e hó 27-én írt levelemből tudod, hogy miért jobb. Kint leszek a pályaudvaron megérkezésedkor. Tégy valami *fehért* a gomblyukadba, hogy megismerjelek. Azt hiszem az unokahúgom már visszaérkezett Szegedre.

Viszontlátásig!
Csáky

22

Kedves Szelesi

64. XII. 9.

Végre hozzájutok, hogy írjak neked. Nagyon örültem levelednek, mert tudom, hogy minden rendben történt és szerencsésen hazaérteztél. Nem írhatok sokat most, mert még mindig Amiens-ben vagyok. Itt úgyszólván egy percem sem szabad. Mindig valakivel vagyok és főleg az asszony ragaszkodik a jelenlétemhez és pillanatra sem engedi, hogy ne legyek vele. Különben is látok másokat. Este pedig az orvos barátomnak szentelem azt a pár órát, amely elvált az elfekvéstől.

Sokat járunk ki, az asszony és én a városba vásárolni, szaladgálni és ami a fő, a gyönyörű katedrális újra és újra megnézni. De a jövő héten, kedden, 15-én, Párizsban leszek, ahol az elhanyagolt ügyeim várnak. Szóval, amikor e sorokat olvasod, én Párizsban leszek. Amint csak lehet, megírom amit kértél tőlem. Kérlek mond meg Gizinek, hogy csókolom, de most még nem írhatok neki. Nagyon megörültem jó levelének. Amint tehetem, írok neki. Mi újság Szegeden?

Sok jó barátsággal
Csáky

Kedves Szelesi

18 – XII - 64.

Itt vannak a kért adatok. Azt hiszem elegendő, mert minden *fontos* vázolva van. Légy szíves megírni, ha megkaptad. Különbben is várom ígért leveledet. Itthon vagyok Párizsban. Tegnap előtt az itteni Rádió *magyar* osztálya megintervjúolt. Karácsonyi napokban adják le Magyarországon. Ha lehet hallgasd meg.

Ölel
Csáky

Kedves Szelesi

1964. XII. 30.

Köszönöm jókívánságaidat, és én is küldöm neked és családnak az enyémet, a legjobbakat. Szeretnék egy pár sort kapni. Megkaptad a rövid életrajzom második részét? 18-án küldtem légipostával.

Szeretettel
Csáky

Kedves Szelesi

65. 1. 2.

Várva várt leveled végre megérkezett. A késést pótolja a sok jó dolog, amelyeket írsz. Talán a legnagyobb örömöm, a kedves kis Gizi húgom állandósítása. Elképzelem milyen boldog lehet, hiszen én is az vagyok. Ha meggondolom, hogy ez mit jelent neki: egészséget, életet és egy célt az életében. A célnélküli magányos élet a legnyomasztóbb dolog a világon. Köszönöm hát jó Szelesim, hogy ezt – gondolom nem könnyen – megszerezted neki. Még nem írt Gizi, de tudom, hogy levele nem fog késni, és azt is tudom mi lesz benne!

Legutolsó (most érkezett) leveled dátuma bizonyosan hibás: *dec. 23.* Lehetetlen! Két nap alatt nem érkezhetsz meg. Az intervjú a rádióban 28-án lett leadva. Hallottad? Köszönöm a kis fényképet. Kár, hogy sötét. De én a másiktól szerettem volna, ahol egyedül a kislánnyal vagyok. Rosszul sikerült? De ebből is szeretnék még egy huzatot a kislánynak, aki hozzám símul...

Örülök, hogy rövid életrajzom kielégítő. Kíváncsi vagyok, hogy mit fogsz vele csinálni. Gondolod, hogy érdekel. Különbben is az írásaid mindig érdekelnek. Amennyire teheted, küldj belőlük. Itt léted alatt megígérted, hogy elküldöd újra a „Tiszatáj” azon 3 folytatólagos számát, amelyekben megjelent az életrajzom, egészen a Párizsba érkezésemig. Nagy szükségem lenne erre is, nagyon leköteleznél.

Jelzed, hogy írni fogsz a párizsi múzeumokban szereplő magyarokról. Egyre kérlek, de nagyon. Van ott egy Réthy Alfréd aláírású *nagyon rossz* absztrakt kép. Ez az aljas alak

hosszú éveken át csalt meg a feleségemmel. Ezért dobtam ki az asszonyt. Nem szeretném hát, hogy a nevünk együtt szerepeljen. Akkor inkább én maradjak ki.

Nagyon csodálkozom azon, hogy a magyar könyvek nem jöhetnek ki Párizsba. Miért? Ez örütség. Kérlek fordulj Veres Ilához, nagyon, de *nagyon* kedves barátomhoz. (Budapest, II. Bem-rakpart 47. Külügyminisztérium. Sajtóiroda.) Mégegyszer írom: *Veres Ila*. Ő mind ilyen nehéz dolgot *könnyen* elintéz. Őneki köszöhetem, hogy 59-ben meghívtak Magyarországba. Nem kis dolog!

Itt semmi újság. Végre lezajlanak a *hülye* ünnepek. Utálok azokat. Kollektív kergülés és minden megáll 3 hétig. Üsse meg a guta! A jövő héten minden rendes mederben fog folyni. Ami pedig a Gizi „tervét” illeti az én látogatásomat illetőleg, az amiens barátaimmal, arról a *leghatározottabb módon le kell mondania*. A barátaim nem fognak Mgyarországra menni. Van egy birtokuk a hegyekben, és ha van egy kis idejük, odagurulnak. No, hagyok még egy pár mondanivalót a legközelebbi levelemnek.

Jó barátsággal
Csáky

Ha még nem tettem, fogadd a legbarátibb jókívánságaimat. De azt hiszem már küldtem.

26

Kedves Szelesi

65. I. 17.

Attól tartok, hogy levelem igen rövid lesz. Ugyanis igen hideg van. Egy hét óta Párizs 20 cm. hó alatt van és a hideg -10°. A hó megfagyott és járni az utcákon veszedelmes. És ez így van egész Franciaországban. Ez egészen kivételes eset itt. A baj annál nagyobb, hogy Párizs (és az ország) erre nincs berendezkedve: a falak vékonyak, az ablakok szimplák és mint az ajtók, nem záródnak jól.

Nálam a dolog annál komolyabb, hogy ha fűthetem a konyhát, az ebédlőt és a lányom szobáját, az enyémet lehetetlen. Így aztán a hidegben írok neked. Az ablakomon nem látok ki, mert tele van (nagyon szép, de nem jó) jégvirágokkal. Gondolod, hogy nincs kedvem sokáig ülve maradni. De nem akartalak megvártni. Megkaptam a Nyilasy-könyvet leveleddel és nagyon köszönöm. Örülök, hogy – bár nagyon nagy kéréssel – megismerhettem Nyilasy pikturáját.

Itt semmi különös újság nincs. Nagyon ritkán látok valakit. Menni nem megyek sehova, mert a járdák veszedelmesek. Giziről semmi hír. Félek, hogy nincs jó állapotban. Szegény asszony! De mit tehetsz? Még a levélírára sincs ereje. A napokban kaptam egy képes lapot Magyarországról. Az aláírás olvashatatlan. A bélyeg nem lett lebélyegezve: itt küldöm.

Gondolod, hogy munkáról szó sem lehet. Pár napja egy órát töltöttem a műtermemben és mindjárt le is feküdtem, mert rosszul éreztem magamat. De két aspirin rendbe hozott és másnap reggel már talpon voltam. Talán írtam, hogy a lányom két hete elvesztette az állását és most itthon van kereset nélkül. Ez a mi újévi ajándékunk. Remélem, nem

fognak bennünket nagyon megvártni a rólam szóló cikked közlésével. Nagyon kíváncsi vagyok rá és előre örülök neki. Most pedig zárom levelem. Nagyon hideg van.

Jó barátsággal
Csáky

27

Kedves Szelesi

65. I. 22.

Válaszolok rögtön, ez a legjobb. Mindent megkaptam, örömmel és köszönettel: a 3 „Tiszdatáj”-at, amelyek rólam szólnak az újat, a füzetet, a másik füzetet Szeged képzőművészetéről, Zichy-t (már megvolt), és az összehajtható Szegedi látképeket. Az új „Tiszdatáj” tényleg sokkal jobb, mint a régi, amely csak újságnak nézett ki és mint olyat, nem igen lehetett „félre tenni”. Mint füzet, be lehet a könyvek közé a polcra. A tartalmát nem igen volt alkalmam még átnézni egyiknek sem. Külön köszönöm a „Tiszdatáj” 3 rólam szóló számát. Ez *teljesen* elég nekem. Mégegyszer köszönöm mindazt, amit küldesz.

Jól tetted, hogy a Zichy-tanulmányt elküldted Molnár Gézának. Mivel az tőled ment hozzá, talán eszébe juttatná, hogy én is létezek. Mert bizony a sok szép ígéretről nem lett semmi. Soha nem jött el hozzám „fontos” dolgok megbeszélésére. Találkoztam vele úgy az Intézetben, mint a Követségben, de szó sem esett részéről az általa tervbe vett dolgokról. Gondolod, hogy ezért én *nem* nehezteltem. Talán fontos oka van erre. De, ha ő látja, hogy *én általam* ővele foglalkozik valaki, ez talán meggondoltatja. Ha esetleg valamilyen okból izenned kellene neki, vagy szolgálatot tenni neki, légy olyan jó megjegyezni, hogy örömmel teszed, *tudva, hogy mi mindent tesz az érdekeiben!*

Gizi azóta, talán mikor e sorokat írom, megkapta a leveletemet. Kissé elhanyagoltam, de nem tehettem másként. Már egyszer írtam neked, hogy talán jó lenne, ha az engem érintő ügyekkel kapcsolatban amennyire teheted lépj összeköttetésbe Kende Ferencsel. Erre több okom van. Először ő a legrégebb *élő* barátom (Szolcsányi már nem jöhet emberi számításba). Ő a bátyja Kende Ferenc [Géza] festőnek, akinek a rólam készített portréja bekerült éppen ezért a Nemzeti Galériába. (Te reprodukálttad a „Tiszdatáj”-ban.) K. Ferenc sokáig élt itt Párizsban is. Sok dolgot tud rólam, amit én már talán elfelejtettem. Ő könyvkiadó is volt. Tudja a dolgok csinját-binját. Író ebből él. Foglalkozott némileg az én ügyemmel. Összeköttetésben van azokkal, akik a kiadónál foglalkoznak. Azt hiszem csupa nyereség, ha ismeritek egymást. Címe: Csengeri u. 82. Budapest VI.

Párizsban is enyhe az időjárás. dehát mégis csak hideg van, bár nem fagy. A munkában zavar, mert a műtermet kifűteni nem lehet. De január végén vagyunk és ez vigasztal. Perzse esik és havazik erősen. A küldött katalógusban látom Tápai szobraikat. Egészen magunk között legyen mondva: nagyon rosszak. Ez mesterség, de nem művészet. Jó mesterember. A művészet, az más. Az amsterdami kiállítás jó *erkölcsi* sikerrel járt. Anyagiról most még nem volt szó. Várom a kereskedőt Párizsba.

Sok jó barátsággal
Csáky

Kedves Szelesi

65. III. 25.

Végre itt a leveled. Gondoltam, hogy el vagy foglalva, így aztán vártam. Ami pedig engem illet, tudod bizonyosan Gizitől, hogy végre a hideg legyőzött. De Amiens-ben az orvos barátomnál, a jó ápolás és kezelés talpra állított. De Amiens-ben nem igen van alkalmam írni. Mindig lefoglal valaki. Soha nem vagyok egy percre sem egyedül. Haza jövet pedig elmaradt ügyes-bajos dolgaimat kellett elintézni, emberekkel beszélnem, leveleimet is megírni, a legtöbb esetben igen unalmas, vagy éppen kellemetlen ügyekben.

Most aztán mindennek vége. A tavasz is úgy látszik szeretne megjönni, de mivel folyton zuhog az eső és hűvösíti a levegőt, nagyon nehéz szegénynek beköszönni, pedig a naptár már közel egy hete bejelentette. Várom ugyanis rá, hogy újra munkába álljak. Azt hiszem a legfontosabb az lenne, hogy erélyesen neki álljak az emlékirataim megírásának.

A napokban volt nálam egy angol (londoni) folyóirat direktora, aki rögtön vállalkozott, hogy kiadja angolul. Tehát egy pár nyelvre már be van biztosítva, mert remélem, hogy a magyar kiadással nem lesznek megoldhatatlan nehézségek. Bár ebben éppen nem vagyok bizonyos, ha meggondolom, hogy az annyiszor beígért rólam szóló könyv kiadása végleg elhalálozott. Éppen ezért volna egy kérésem. Az angol, akiről szó van, szeretne kiadni rólam egy könyvet Londonban. Ha ez a terv megérik (és az angolok tétovázó, levegőbe beszélő emberek!), akkor szükségem lesz a fényképeimre. Ha azokra ott szükség nincs, légy olyan jó visszaküldeni azokat. Ott nincs szükség rá és itt nekem kevés van.

Az angol ezen kívül szeretne megszervezni egy kiállítást a szobraimból Londonban. Ez se kutya, ha sikerül. Azon kívül lesz Athénben egy nagy, fontos szobrász-kiállítás. Kérésükre megadtam a beleegyezésemet elvben. Most aztán várom a hivatalos meghívást, amelyet Athén küld, és ha eljön, kijönnek hozzám kiválasztani a két küldendő szobrot. Nagyobb méretű szobrokra van szükségük. Én ajánlom a Csók-ot. Mivel nekem Athénban nagyon jó barátaim vannak, azok csinálni fognak egy kis propagandát.

Szóval ezek a jelen tervei. Majd meglátjuk mennek-e? A „Szent Péter esernyője” itt van már egy ideje. Megjött a legjobb állapotban. Szép kiadás. Ami pedig a művet illeti, azt hiszem, hogy nem túlzás, ha mondom, hogy a világirodalom egyik remekműve. Pedig kényes vagyok! Persze ahogy jött mindjárt elolvastam. Sőt itt megvettem a francia fordítását, hogy a francia barátaim is okuljanak és élvezzenek.

Megkaptam a katalógust is és a „Tükröt”. Egy Tari nevű festőleány Tápérol írt nekem. Feleltem neki. Kért fényképet, de nekem nincs. Kérlek, ha elmegy hozzád, mutass neki. Köszönöm.

Jó barátsággal
Csáky

Kedves Szelesi

'965. IV. 10.

Rögtön válaszolok a ma érkezett leveledre, hogy ne legyen félreértés. Az utolsó levelemben, amelyben a fényképeket kérem, bizonyosan rosszul fejeztem ki magamat. Én

csak azt akartam mondani, hogy ha *véglegesen kilátástalan* azok felhasználása, jobb ha itt vannak nálam. Most egyelőre itt sincs semmi kilátásban, de nem lehet tudni mi történhetik. De, ha a legkisebb kilátás van arra, hogy ott, nálad felhasználhatók, úgy csak maradjanak ott. Ha véletlenül szükségem lenne rájuk *egészen bizonyos* célból, nagyon rövid idő alatt itt lehetnek, ha kérem ezeket tőled. Szóval nyugodj meg. Nincs semmi baj.

A Gizinek írt levelemben (az utolsóban) azt hiszem nagyon szórakozott voltam. Írtam, hogy Molnár Géza nagyon örült a küldeményednek: Zichy és Szeged. Azt hiszem, hogy Zichy helyett Zrinyit írtam (bár nem tudom). De, ha megtévedtem, te kijavítottad gondolatban.

Ma este látni fogom Molnárt. Egy konferenciát tart a magyar könyvekről, és persze nekem ott kell lennem, bár nagyon szeretek lefeküdni este. Mint tudod, neki is tervei voltak velem, de azok is nagyon elhúzódnak. Lassan megy minden nagyon. (Csak úgy látszik a háború megy gyorsan a megvalósulás felé.)

Az idő itt nem akar kellemessé válni. Itt a tavasz, a fák rügyeznek. De esik az eső és bizony nagyon hűvös, sőt hideg van. Pedig nagyon várom a megenyhülést, hogy végre komoly dolgokhoz kezdjek. Mert ez így nem élet. Nagyon örülök a szép bélyegnek, amely a leveleden volt. Tudod, hogy a bélyeggyűjtő amiensi orvos barátomnak megy. Sokkal tartozom neki, a barátságának, gondos kezelésének, és bizony a legkevesebb, hogy itt-ott, ha kapok, küldjek neki egy pár szép bélyeget. Nagyon jól esik ez egy gyűjtőnek. Egyelőre fontos újság nincs.

Sok jó barátsággal
Csáky

30

Kedves Szelesi

65. V. 7.

Leveledet, amelyet már vártam oly türelemmel, most olvastam el és már írok. Miért halogatnám, mivel úgyis megírnám egy nap. Jobb mindjárt. Mint az öregasszonyok, én is az idővel kezdem. Bizony elbánt velünk ez évben és sajnos koránt sincs befejezve. Hűvös van, (hogy ne mondjam hideg), az eső meg folyton esik már hónapok óta. Tegnap a Meteorológiai Intézet beígért nekünk kedvesen egy kis éjjeli fagyot. Hiába! Májusban vagyunk és kevés idő múlva a [nap] kezd rövidülni. A szívem fáj bele.

Gondolod, hogy ilyen körülmények között a műtermem nem barátságos. De azért simogatok egy kis gipsz kompozíciót, már csak azért, hogy készen legyen. Nem mintha félnék az eladástól! Erről szó sincs. A műkereskedés úgy látszik bedöglött. Valahogy olyan helyzet állt be, mint a 39-es háború előtt. Hogy Madách-ot idézzem: „minden megáll és megmarad a semleges salak” (vagyis az atombomba).

E pesszimista sorok után egy-két vígabb hang. A francia állam vett tőlem 2 szobrot elég jó áron. Szóval hamarosan éhenhalásról nincs szó. A második jó hír: a görög állam egy nagyszabású szobrászati világkiállítást rendez. Több ország legjobb szobrászaitól állítanak ki. Két szobor fejenként. Tőlem a nagy gipsz (a szénládán volt), két női fekvő akt nézi az eget. Talán emlékszel. A második szobromat a Musée d'art Moderne kölcsönzi: egy bronz szobor 1913-ból.

A lukszos katalógusban egy (vagy két) szobrom és becses ábrázatom lesz közölve, rövid életrajzzal. Mivel Athénben vannak jó barátaim, megkérem őket, hogy küldjenek neked egyet direkt Szegedre. Ez egy nagyon nagyszabású kiállítás lesz, amely sok időt vesz igénybe. A szobrokat csak július végén viszik el, és a kiállítás Athénben szept. 8-án nyílik meg. Nagyon természetesen a görög állam viseli az összes költségeket: bebiztosítás, csomagolás, szállítás oda-vissza stb. Eladásról nem igen lehet szó. A görögöknek nincs is modern múzeumuk és a szobrok nagyon drágák. Persze bele lehet halni ebbe a sok „erkölcsi” haszonba.

Köszönöm az újságcikket és a megemlékezést rólam. Jól esik mindig. Amit a térszobrokról írsz, nagyon igaz. Legtöbbször a járó-kelőkben semmi művészi érzést nem keltenek. Nagyon sokuk pedig neveltségesek. Ez nem mindig a művészek hibája. Bár sokszor. A régi egyiptomi és ógörög még bizonyosan mindig „meghatva” tekintett a felállított szobrokra. Pedig azok is „társadalmi szellemet” jelentettek. A kor társadalmi szellemét! De azon túl volt bennük más is: Művészet!

Nem hallok Gizukámról. De tele vagyok reménnyel, hogy egy nap... Nem lehet tudni. Addig csókolom. Nagyon örülök az engem érdeklő terveidnek. Valami talán mégis sikerülni fog.

Sok jó barátsággal
Csáky

31

Kedves Szelesi

65. VI. 17.

Bár nem rajtam van a sor, megszakítom a csendet. Van egy kis üres időm. Valaki bejelentette magát a mai napra és ötet várom. Már nem igen remélem, de nem lehet tudni. Ugyanis régen beigért szobor-vételről van szó, és már régóta tudom – sajnos –, hogy az emberek könnyen felejtnek. No, meg valami „közbejön”. Szóval várok reggel óta. Most van 15 óra 11 perc. Még történhet „csoda”. Óra ugyanis nem volt kitűzve. Várás közben írogatok hát.

A levelező-lapodat persze megkaptam. De sokkal elérhetlenebb voltam, minthogy ez megtalálható volna. Ezért mondom, hogy nem rajtam van a sor. Ezelőtt 3 napja írtam Gizinek. Ő bizonyosan elmondta azt, amit Molnár Gézáról írtam. Azóta a nagykövetségen egy fogadás alkalmával beszéltem vele. Azaz, hogy egy pár szót váltottunk. Mert hiába, én már nem érdeklek őt. Míg Párizsban volt, annak a ténynek, hogy engem ismer, megvolt a súlya. Most, hogy messze van, többé semmi értékem nincs. Kibe bízhat az ember?

Adatokat gyűjtött rólam. Terveket csinált. Mit fog most csinálni a gyűjtött adatokkal? Azt hiszem itt hagyta azokat a követségi papírkosárban. Már kezdek semmiben sem hinni. Az én „vevőmben” sem, mert még mindig nem jelentkezik. Látod – és ez neked, mint műtörténésznek érdekes –, ezt *csak* egyedül a művészekkel merik megtenni. Már, amit Molnár és a „vevő” tett. Mert hát mi baj lehet ebből? A művész teljesen védtelen. Semmi baj, kellemtelenség a neki adott szó megszégéséből nem jöhet. Hát!

Különben semmi újság. Gizi mondta, hogy kész az 5. Múza: Thália? Igen gyorsan neki állok a 6-iknak. Azt hiszem Erato lesz. Ősz végére készen kell, hogy legyen a 9. is. Ha ők nem védenek meg lemondok Olympiáról. A nyáron nem megyek sehova. Mi vagyok én, hogy „nyaraljak”? Szó volt pedig arról, hogy július elején elvisznek kocsin Anvergruebe, egy ezer méter magas hegy tetejébe. Ismerem, gyönyörű hely. Egy nagyon szép birtok. Belülről modern lakás, minden felszereléssel. Ha kilép az ember: vad természet, mert egyedül álló épület a hegyen.

Dehát én csak én vagyok. Tegnap kaptam levelet, hogy ez és az, így és úgy, szóval nem bizonyos, sőt jobb lemondani. Hát én lemondtam. Itt maradok a Múzsák árnyékában. És bár Párizsban majdnem idáig – még tegnap is zuhogott – esők voltak és hideg, lassan mégis jobbra akar fordulni az idő. Egyedül leszek Párizsban, mert mindenki elmegy két-három hónapra. Urak és munkások. Marad egy-két művész.

És Te? Ha minden kiállítás megnyílik, írj egy pár sort.

Jó barátsággal
Csáky

32

Kedves Szelesi

12.-VII.-65.

Hogy levelednek nagyon megörültem, azt úgy hiszem, mondanom se kellene. Tudom, hogy ebben a szezonban nagyon el vagy foglalva. Így aztán kétszeresen öröm volt a leveled, mert nem igen mertem számítani rá. Ezt a levelet pedig igazán a vak véletlennek tudhatod be. Ugyanis lent voltam a műtermemben, teljesen gipszöntő öltözékben és már az utolsó előkészületeket tettem meg, amikor kopogtak az ajtómon.

Végtelenül meglepett a dolog, mert először is nem igen látogat meg engem senki, másodszor nyár van és az emberek legnagyobb része már elment Párizsból, vagy rögtön el fog menni. Ezért volt hát nagy meglepetésem, amikor látom belépni egy francia író és költő barátomat, Roger Richaud-t, aki Madách „Ember tragédiájá”-t fordította franciára. (A fordítás második kiadása már – igen gyorsan – elfogyott.)

Persze hosszú és nagyon kellemes beszélgetés, és amikor elment, késő volt az öntést elkezdeni. Sebaj. Holnap rögtön azzal kezdem, hogy megkeresem a gipszet. De ma már munkáról nem lehet szó. Így lett hát időm neked írni.

Majdnem elfelejtettem, hogy a 6-ik Múzsát fogom gipszbe önteni, Erató-t. Azután jönni fog a 3 utolsó. Az ősz végén mind a kilenc készen lesz, mert folyamatosan fogok dolgozni, hogy befejezzem a szériát. Aztán elhatározott szándékom abba hagyni egy időre a szobrászatot. Minden időmet az emlékirataimnak fogom szentelni. Beláttam ugyanis, hogy ha nem így teszek, az emlékirataim nem fognak megíródni soha. A szobrászat megakadályoz. Csak ezzel az energikus elhatározással és kivittel tudok zöldágra vergődni. Hiszen már évek óta húzódik a dolog.

Különben más újság nem igen van. Párizs kiürül. Az idő *tegnap óta* nyári idő. De tegnapelőtt még a legmelegebb pulóveremet húztam magamra, mert fáztam. Most pedig várom a szállítót, hogy vigye el az Athén-nek szánt szobrot. Azt hiszem a napokban ez is meg fog történni. Örülök előre Fehér Zsuzsa látogatásának. Ha el tud jönni! Ez sohasem

bizonyos a magyar és egyáltalán a külföldi látogatóknál. Párizsban nagyon, de nagyon sok látnivaló van. Fel kell valamit, vagy valakit áldozni. Remélem, hogy most nem én leszek az, akit feláldoznak.

Én egész nyáron itt maradok Párizsban. Hova is mehetnék? Nincs már senkim vidéken. És *egyedül* egy szállóban, sok pénzt elkölteni (ami nincs!), hogy valahol unatkozzak? Nincs értelme. Maradok hát – tisztelettel és szeretettel – Párizsban. Utóvégre a munka is nagy „Kaland”.

A magyarországi áradásokról hallottam. Franciaországban is volt itt-ott: a folyó s ár falvakat söpört el. Mik vagyunk mi, emberek a természet rettenetes erejével szemben? Gízit csókolom.

Sok jó barátsággal
Csáky

33

Kedves Szelesi

65. IX. 1.

Már tavaly óta tudom, hogy a nyári hónapokban nagyon el vagy foglalva. Így aztán nem nyugtalankodtam. De azért nagyon jól esett levelet kapnom tőled. Mint mindig. Amikor a leveled megérkezett éppen a 9-ik, vagyis az utolsó Múzsát öntöttem gipszbe. Így aztán mind megvan. Egymás mellé állítottam őket a műtermemben és így érdekes látni, hogy dacára annak, hogy mind a kilenc egy szellemben van csinálva, mégis teljesen különbözők. Messziről sem hasonlít egyik a másikra és mégis mindegyik ugyanaz.

Sajnos a lefényképezésük hallatlan összegbe kerülne. Így aztán szó sem lehet róla. Különben is csak a bronzot érdemes lefényképezni és nem a gipszet. Hát ezért várni fognak. Talán egész életemben. Nem baj, készen vannak. Mostan kaptam egy levelet, amely meglepett. Egy new-yorki műgyűjtő érdeklődik a munkáim iránt, mert sokat olvasott róla. (Nem tudom hol?) De sajnos, mint rendszeren mindenkit, a *régi* szobraim érdeklík. Azokból pedig már régóta nincs. Írtam neki az újabb szobraimról. A válaszában (rögtön válaszolt) kér ezekről fényképeket. Majd küldök neki. Jó volna, ha sikerülne nyélbe ütni valamit vele, mert először a pénz, másodsor – és talán ez fontosabb – megvetném kissé a lábamat Amerikában. Ha valami sikerül, megírom.

D. Fehér Zsuzsa nem volt nálam. Itt volt már Párizsban, vagy csak jönni fog? Örömmel látnám. Köszönöm a katalógust. Az én véleményem szerint az idei kiállítás anyaga gyengébb, mint a tavalyi. A festők közül valamennyire Vecsési („Tavas”) érdekel és némileg Vlasics („Útépítők”), amely azt hiszem színben és hangulatos és jól van komponálva. Ami a szobrokat illeti, Mészáros („Leányfej”) egész határozottan művész és jó szobrászművész. Szabó Iván érme („Körtánc”) tetszik nekem. A többi szobor csak mesterség, de nem is ügyes. Művészet nincs bennük. Tar I. („Győztes”), csak hatáskeresés. Talán többre lenne képes.

A múlt év tavaszán kaptam levelet egy tápéi szobrásznőtől: Tarinak hívják. Kért tőlem fényképeket. (Mintha ez könnyű volna!) Küldtem kettőt és megírtam neki, hogy te talán mutatnál neki egy-kettőt. Volt nálad? Mert nekem nem válaszolt. Talán azt remélte, hogy én küldök neki egy halom fényképet.

Nagyon bánt a kis Gizikém állapota. Bizonyosan rossz, mert nem bír írni. Sokszor gondolok rá és csókolom. Itt az élet újra meg fog indulni lassan. A nyár itt olyan, mint egy temető. Az idő Párizsban rettenetes. Esik már napok óta és hideg van. Nem hűvös: hideg. Ma mintha tél volna.

Sok jó barátsággal
Csáky

34

Kedves Szelesi

965. IX. 29.

Már majdnem megijedtem, amikor a leveled megérkezett, mert a tény, hogy olyan gyorsan válaszoltál azt a gondolatot keltette, hogy valami baj történt. Így van az, ha az ember nincs elkényeztetve. De ezzel nem azt akarom mondani, hogy többé ne válaszolj gyorsan!

Igen a híreid szomorúak, úgy az amit a feleségedről, mint amit a Giziről írsz.

Gizi írt. Levele tele szomorúsággal, bánattal, sőt keserőséggel. Mit tehetek? Semmit. Még vigasztalni sem tudom válaszomban, mert tudom, hogy az semmit sem segít. Végtelenül sajnálom a lemondását a Múzeumban. Pedig, hogy örült amikor oda bekerült. De Újdonság volt, öröm és ez jót tett neki. Most pedig már megszokta és visszaesett a búskomorságba. Talán Jugoszlávia jót tesz neki. Sőt bizonyosan, mert „mozgalmas”, új és szórakoztató. Az agyának nincs ideje belemélyedni a bús gondolataiba. Ez is újdonság neki. Hát majd meglátjuk! Minden esetre nagyon köszönöm neked, amit érdekében tettél és – tudom – még tenni fogsz, ha alkalom adódik.

Magamról annyit, hogy mintáztam egy kis reliefet, amelyet egy nagyon kemény kőbe faragok. Egy másik relief-idea is megszületett bennem, amely új lesz felfogásban.

Az amerikai műgyűjtővel folytatjuk a levelezést. Küldtem fényképeket árakkal. Válaszában kér újabb adatokat. Azt hiszem lesz a dologból valami. Ami szintén fontos, a fényképeket mutogatja más műgyűjtőknek. Egy másik amerikai jött el hozzám, mert itt tartózkodik sűrűn. Állandó lakása van itt. Érdeklődik a szobraim és beszél egy amerikai kiállításról. Ez nem vevő, de egy műértő, aki – úgy vettem ki a beszédéből –, itt Párizsban keres művészeket, akik Amerikát érdekelnék. Vissza fog jönni hozzám.

Egy fiatal párizsi műkereskedő is eljött hozzám. Vett két rajzot és beszél egy rajzkiállításról az ő galériájában. Szóval a szezon elég jól kezdődik.

Mos két kérdést teszek fel és örülnék, ha válaszolnál rájuk. Az egyiket már feltettem, de nem válaszoltál. egy Tari nevű tápéi szobrásznőről beszéltem, aki írt és fényképeket kért. Mondtam (írtam) neki, hogy nálad láthat. Elment hozzád? A másik dolog még egyszerűbb. Te küldtél nekem egy könyvet Szegedről, amelyben olvastam Nyilasy Sándor festőről, aki tápéi nőket festett. Én jól ismertem őt, amikor itt volt (már nagyon régen) Párizsban, és nagyon szimpatikus volt. Él még ő? Te bizonyosan tudod, mert szegedi. Ha még élne, szeretnék újra összeköttetésbe lépni vele. De nem igen hiszem, hogy még él. Jóval idősebb volt nálam.

Ne késs nagyon soká.

Sok jó barátsággal
Csáky

197

Kedves Szelesi

3. X. 65.

Köszönöm jó leveledet és a Pogányét, amelyet mellékeltem. Úgy látszik, hogy minden megy rendjén, legalább is e napig. Mert te nem is tudod, mi mindenről van szó, ami engemet, vagyis munkámat illeti. Mindennek Hidasiék állnak az élén. A hazamenetelemen kívül szó lenne több rendbeli szobor-eladásról is. Könyvkiadásról is mellesleg stb. stb.

Persze vannak *nagy* nehézségek is, talán megoldhatatlanok is. E vasárnap (okt. 9.) Hidasiéknál ebédelek, és mindent tüzetesen megbeszélünk, mert Hidasiné e hó 15-én Pestre utazik *nagyrészt az én ügyemben*. Ő beszélni, tárgyalni fog Siklósival, Aczél miniszterrel, könyvkiadónál, talán Pogánnyal is, ha Pesten van és megtalálható: Bajomival.

De mindehhez szükséges lesz *összes* nálad levő fényképekre, hogy illetékes helyeken válogassák, úgy a kiállítás, mint az esetleges vételek anyagát. Azért *nagyon kérek*, kedves Szelesi barátom küld el rögtön az összes nálad levő fényképeket erre a címre: *Hidasi Jánosné, Bánki Donát u. 41. Budapest, XIV.* Azért fontos ide küldeni, mert először ő foglalkozik tüzetesen az ügyeimmel és másodsor igazán nem bizonyos, hogy Bajomi-Lázár Budapesten lesz-e Hidasiné ottani tartózkodása alatt, amely *rövid* lesz. Légy hát olyan jó és küld a képeket rögtön.

Itt, Párizsban is kezdenek újra felfigyelni rám. Megfordult a szél! Értékes, befolyásos emberek (akiket nem is ismertem) eljönnek hozzám, foglalkoznak velem. A párizsi szezon most fog kezdődni. Nem lehetetlen, hogy kedvező lesz rám. Most fejezek be egy kis szobrot kőben valakinek, aki legjobban foglalkozik velem. Bizonyos vagyok abban, hogy mindez örömet okoz neked. (Gizinek is, aki nem ír!) Ne gondold kedves Szelesi, hogy én elhagylak téged. Nem felejtelek el és még lesz alkalmunk együttműködni. A kiállításomat, ha megtörténik talán Szegeden is meglehet majd csinálni. E héten fejezem be a kis kőszobrot is, azután írásra adom a fejemet. Hacsak nem jön közbe valami más *fontos* dolog.

Sok jó barátsággal
Csáky

Kedves Szelesi

65. X. 24.

Kissé szomorú hangú leveledet e percben olvastam el. Nem akartam rögtön válaszolni, mert még semmi bizonyosat nem írhatok. De éppen a leveled szomorú hangja miatt mégis csak írok, pedig e héten még semmi bizonyosat nem írhatok. Hidasiné ugyanis személyes okokból egy hétre elhalasztotta hazautazását. Ma indult és míg írom e sorokat ő *repül* Budapest felé.

Pénteken már vissza is repül és szombat este (29-én) már náluk vacsorázok és több dologról tájékozva leszek. Ugyanis Hidasiné nagyrészt, sőt majdnem főleg az én ügyeim elintézésére ment haza. Tárgyalni fog Aczél miniszterrel, Siklósival, és ha Pesten van, Bajomival. A fő tárgy, amelyről szó lesz, az a Múzsák kérdése. A második tárgy az én odautazásom ügye, aztán sorrendben egy kiállításom otthon és esetleg vétel. Amint látod, nem kell szomorkodnod, mert mindez nem a te hatáskörödbe tartozik. Írásról szó sincs.

Amint összejövök Hidasinéval (szombaton) és minden határozott dolgot megtudok, írni fogok neked részletesen. A fényképekre persze nagy szüksége van Hidasinének, hogy tárgyaljon az ügyeiről, főleg a kiállítás és némileg a vásárlás esedékességéről. Légy nyugodt: a monográfiához szükséges fényképeket megkapod. Ezek a fényképek a magyar ügyeimet kell hogy szolgálják.

Mondanom sem kell, hogy nagyon örülni fogok a monográfiának és előre is köszönöm. Azon kívül, légy nyugodt minderről, ami engem illet, részletesen értesítelek. Szóval korántsem vágódom el tőled. Megkaptam a „Művészet” számát, amelyben a Szegedi Kiállításról írsz és rólam is megemlékezel. Egyben azonban tévedsz mert engem már a 14-es háború előtt, igenis nagyon felfedeztek. Igaz, hogy Budapesten, ahol folyton írtak rólam, és egy kis monográfia is megjelent. De Szegeden nem igen ismertek.

Itt, Párizsban úgy néz ki, hogy fellendült az érdeklődés irántam. Szó van egy lukszus kiadású könyvről, egy nagy költő költeményeivel és tőlem öt rézkaraccal. A könyv csak 100 példányban lenne húzva, de egy könyv ára: 100.000 frank. Nem kis dolog.

Novemberben lesz egy fontos árverés. Szobrok Rodin, Bourdelle, én és még más. Láttam az anyagot. Régi, sőt nagyon régi szobraim. A 6. sz. Árverési-palotában lesz az aukció. Ott leszek.

A kis kőszobrot befejeztem és már el is vitték. Azonkívül meglepetés szerűen kaptam egy büsztre megrendelést. Azt mondják mások is jönni fognak. Kár, hogy itt a tél. Már kezd hideg lenni, és ma is kétségbeejtő, lassú eső esik, amely behatol mélyen az emberbe. Igazi párizsi téleleje.

Gizike nagyon szomorú. U.i. Fehér László azt írta a Délmagyarország-ba, hogy nincs már rokonom Magyarországon. „Hát én ki vagyok”? – kérdi ő! Szegény Gizike nem tudja, hogy egy intervju nagyon felületes dolog, és nem azt adja mindig és pontosan, mint amit az ember mond. Én a szüleimről beszéltem.

Sok jó barátsággal
Csáky

Szép bélyeget tettél a leveledre és örültem neki. Megírom majd, hogy milyen eredménnyel járt Hidasiné utazása.

37

Kedves Szelesi

65. XI. 7.

Úgy van a dolog, hogy kedvem kerekedett neked írni. Nem azért, hogy sürgessem válaszodat, a 21- IX. levelemre, erről szó sincs. Én tudom, hogy elfoglalt ember vagy. És különben is nincs mindig fontos közölni való. Az élet egyhangú és mintha a számottevő esemény. A levélíró kedvem onnan jött, hogy tegnap voltam a Francia-Magyar Barátság Egyesületében. Azok tiszteletére volt a gyűlés megrendezve, akik a múlt nyarat Magyarországon töltötték. Persze franciák. Én véletlenül voltam ott.

Az emberek nagy részben nagyon nehezen beszéltek az ottani tartózkodásukról, bár sok (megalapozott) kritika is elhangzott, amelyet az IBUSZ jelenlévő meghatalmazottja jegyzetekbe vett. De nem ezért írok. Egy jó barátom (feleségével és lányával) szintén ott

volt. Tanár mind a kettő, okos, kedves emberek. Ők voltak Szegeden is, és több rendbéli diapozitív felvételt csináltak a kis ballerínámról, melyeket tegnap – általános tetszésre! – le is vetítettek.

Most jön levelem egyik oka.

Ők alig tudták levenni a táncosnőmet, mert egy bokor majdnem eltakarja. Valaki elhúzta az ágakat, és csak így lehetett levenni. A másik baj az, hogy a szobor *ferdén* áll. Mindig így volt, vagy eldőlt? Ezt mindazok, akik látták mondták. Sajnálom a dolgot. Azt is sajnálom, hogy nem tudtam előre, miszerint ezek a *jó* barátaim Szegedre mennek. Tudnak németül és ha veled megismerkednek, több dolgot láthattak volna Szegeden. De tájékozás nélkül több dolgot elmulasztottak, és főleg a M.F. Múzeumot, amely nagyon érdekelte volna őket. De azt mondják, hogy majd visszamennek Szegedre. A város nagyon tetszik nekik.

Nem tudok Giziről. Én utoljára szept. 17-én írtam neki. Talán akkor már Jugoszláviában volt és nem kapta meg. Az onnan írt levelét megkaptam, de reméltem, hogy hazatérve meneszt egy pár sort. Remélem jobban van.

Én jól vagyok. Most adtam el két szobrot Amerikának. Egy műgyűjtőnek és ennek talán eredménye lehet Amerikában. A bronzot most öntik. Egy délafrikai is eljött hozzám. Műgyűjtő szintén. De régi szobrot vagy rajzot akart. 1914 előtti. Ilyesmi már régen nincs nekem. Így hát csak egy rajzot vett, de tudja, hogy létezek és beszél.

Dolgozom. Most fejeztem be egy kicsike reliefet, egy nagyon kemény kőben, amelyet azért is nehéz volt faragni, mert pattan, mint az üveg. Az utolsó pillanatig félő volt, hogy pattan és el kell dobni. De sikerült. Készen van. Most csak már egy vevőhöz kellene neki „pattanni”!

Most komponálok egy másik kicsi reliefet, de ez márvány lesz, baj nem történhet. Ez a két kis dolog egy új felfogást jelent szobrászatomban. Az ember fejlődik haláláig.

Ha párizsi tavasz és nyár nem létezett, a mostani idők hihetetlenül szépek. Napsütés és meleg. Azt mondják itt, hogy az Isten már túl öreg és nem tudja mit csinál.

Sok jó barátsággal
Csáky

Kedves Szelesi

9. XI. 65.

Éppen írni akartam neked, amikor a te leveled megérkezett. Így aztán fölösleges írnom bizonyos dolgokról, hiszen kaptál levelet Hidasinétól, aki az én ügyeimmel foglalkozik nagy lelkesedéssel és azt hiszem eredménnyel. Ő tehát jobban tudott mindent leírni, mint ahogy én tehettem volna. Bizonyosan megírta, hogy e pillanatban még nem történt végleges elhatározás semmi engem érdeklő ügyben, de minden jó útban van és a nehézségek úgy látszik megoldódnak.

December közepe felé Hidasiné újra megy Budapestre és remélhető, hogy pozitív eredménnyel jöhet vissza. Tudod, neki könnyebb a dolga. Hidasiné fontos ember, diplomata Párizsban, összeköttetései Budapesten számtalanok és erősek. Hidasiné pedig azon kívül, hogy nagyon kedves és okos asszony, újságíró és érti a dolgát. Szóval még ez évben

azt hiszem tisztán fogunk látni a helyzetben. Neked is lesznek teendőid, mert talán, ha Budapesten lenne egy kiállításom, azt esetleg levihetnéd Szegedre. És ez nem kis dolog.

Engem, úgy látszik, ha hazamegyek dolgozni, Hódmezővásárhelyen telepítenének le. Az nagyon közel van Szegedhez és akkor láthatjuk egymást amikor akarjuk. Ami pedig az én „Művészet”-ben megjelent „felfedezésem” illeti, az nekem semmiféle „bosszúságot” nem okozott. Igazán nem fontos. Aki tudott rólam, átsiklik rajta. Aki nem, annak pedig igazán mindegy. Most megismert, ez elég! És még élek is!

Itt is foglalkoznak lassanként velem újra. Itt van az ideje. Nagyon elhanyagoltak az „absztrakt” hülyeségek miatt. A kereskedelem csak ezekkel foglalkozott. Mert a nyugati országokban már nincs „művészet”, csak kereskedelem, nincs műtárgy, csak „árucikk”. A „piac” már nem Párizsban van, hanem New-York-ban. Ott parancsolnak, hogy mi legyen itt. Mert Amerikának művészete nem volt soha.

Szegény kis Gizike! Elszontyolodott levele után elutazott Jugoszláviába rokonaihoz, azt hiszem jó időre. Címet tehát nem hagyott, hogy írhassek neki. Igazi gyerek, kora dacára. Van hát egy kérésem és talán egy nap megteheted. Ha véletlenül írsz rólam Szegeddel kapcsolatban, te tudsz írni, ügyesen be tudod helyezni azt, hogy van még egy unokatestvérem Szegeden, aki stb. Ez boldoggá tenné egész hátra levő életére.

Itt egy heti hideg után újra megennyhült a lég. A múlt héten, csütörtökön nagy havazás volt, ami nov. 3-án még nem történt meg soha. Nekem véletlenül el kellett mennem a Louvre-ba, ahol Hidasiné várt, hogy jelen legyünk egy japán festészeti kiállítás (XII–XVII. század) megnyitásán. A japán festészetnek ezt a korát nem ismertem. Tele voltam vastagon hóval, amikor megérkeztem a Louvre-ba.

Most pedig írok és írok, minden nap. A memoáromat írom. Nagyon sokáig fog tartani mire készen lesz, és végre meglesz. Nem csinállok mást.

Sok jó barátsággal
Csáky

39

Kedves Szelesi

65. XI. 19.

Leveleink kereszteződtek. De úgy teszek, mintha rajtam lenne a sor, és ez tulajdonképpen igazi is, mert több dolgot közölsz velem, amit köszönök.

Nagyon örülök a rólam tartott előadásodnak. Csak azt sajnálom, hogy nem írsz egy pár részletet. tudod, az ember kíváncsi, főleg ha saját magáról van szó. Gondoltam, hogy Nyilasy meghalt. Idősebb volt, mint én. Szeretnék (ha lehetne) egy-két reprodukciót a képeiről. Mint embert szerettem, de pikurájáról csak híreket hallottam, de nem láttam soha semmit.

Giziről semmi hír. Azaz, hogy Erzszi nagynéném Mindszentre lejtött a férje sírjához és látta. Szóval Gizi Szegeden van. Részleteket nagynénim nem írt. Hogy visszatérjek a rólam tartott előadásodhoz, kaptam egy nyomtatványt, amelyben a sok között ez is jelezve van. Gondolom erről írsz. A tápéi kis szobrászlány tényleg Tápén lakik. A neve: Tari. A levele elkallódott. Így hát én se tudom a címét. Az én válaszomra nem válaszolt.

A görögországi kiállítás elvben e hó 8-án zárult le. Többet nem tudok. Azt hiszem hamarosan értesítenek, hogy a szobrok visszajöttek. Egy görög műkritikus ígérte, hogy meglátogat, de eddig még nem láttam. Az amerikai műgyűjtő megrendelt két bronzszobrot. A bronzöntő most készíti! Valószínű, hogy más[ik] két szobrot is fog az illető vásárolni. Azt hiszem így lesz. De először a két bronznak oda kell érkezni New-York-ba, hogy lássa.

Egy nagyon mulatságos dolog történt velem a napokban. Két fiatal angol fiú[nak] – a Portsmuth-i Művészakadémia növendékei – dolgozatot (elméleti!) kellett készíteni és ehhez témát választani. Ők a „kubizmus kezdeté”-t választották, de ehhez pontos adataik nem voltak. Odafordultak hát egy londoni nagy műkereskedőhöz, hogy jelöljön nekik valakit, aki értesülve van. A műkereskedő fia (szintén kissé műkereskedő) Párizsban él és ezt a címet adta a két ifjúnak. Az egyik írt is mindjárt a műkereskedő párizsi fiának, aki rám gondolt (vásárolt már tőlem), és elküldte nekem az ifjú levelét. Én ránéztem az aláírásra: John Csáky! Mit szólsz hozzá? Én rögtön írtam adatokat és kértem, hogy írjon a családjáról, amely bizonyosan magyar eredetű. Bizonyosan ő is nagyon meg volt lepve, az én nevemet látva.

Én dolgozgatok. A kis körelief után, egy ugyancsak kicsike reliefet mintáztam. Most öntöm gipszbe. A márványlap már itt van és abba faragom.

Az idő pocsék. A hosszú, enyhe ős után jött a nagy hideg. Most pedig esik folyton. Hát tél?

Sok jó barátsággal
Csáky

40

Kedves Szelesi

2. XII. 65.

A leveleink ismételten keresztezték egymást. Így aztán a válasz mindig a régebbi levelet illette. Most iparkodok megelőzni a fatalizmust, ha csak te nem leszel nagyon szorgalmas. Majdnem azt írtam, hogy remélem túlön-túl el leszel foglalva és nem lesz alkalmad válaszolni, de hát ez még sem volna jóbaráti kíváncs, mert a leveleid mindig jólesőek.

Gizikével ugyanez történt: egészen váratlanul írt, mielőtt a levelemet megkapta volna. De sajnos nem kell félnem, hogy szegényke elhirtelenkedni a választ. Így aztán van időm megelőzni. Én tudtam, hogy ő Szegeden van. Erzsí néném járt Szegeden, nov. 1-én, virágozni férje sírját és beszélt Gizikével, amit mindjárt megírt nekem. Én attól tartok, hogy szegény Gizi kedélybetegsége onnan jön főleg, hogy ő (akaratlanul) mindent megtesz ezért. Ő ugyanis azért nem képes emberekkel összejönni, mert kedélybeteg, hanem ellenkezőleg, azért beteg, mert kerüli a társaságot. És minél jobban kerüli, annál erősebb lesz a baj.

Csóti Jenő is írja, hogy hívják, menjen hozzájuk, szeretettel fogadnák. De fél attól, hogy *nem lesz egyedül* és emiatt nem temetkezhet bele a búbanatába az *egyedülléte miatt*. Fonák helyzet. De kár, hogy nem lehetek mellette! Minden megváltozna. A bizonyíték erre az, hogy Jugoszláviában nagyon jól érezte magát. Ott nem zárkozhatott el.

Magamról nem sokat írhatok. Egy hét óta gyengélkedem. Kissé megfáztam. A dolog nem „súlyos”, de igen kellemetlen. A nap egy részét az ágyamra heveredve töltöm. /De

nem az ágyban!) A hőmérsékletem rendes. De a munka megállt. A kis márvány-lapot már elkészítettem a megmunkálásra és az most vár. De nem ő türelmetlenkedik!

Az athéni kiállítás már nov. 8-án bezárult és a szállító már értesített, hogy hamarosan elhozza a szobrot. Két hét múlva már készen lesz a két bronz az amerikai műgyűjtőnek. Egyelőre más mesterségbeli hír nincs. A vevők nem tolonganak. Csak egy kisbronzról lenne szó, de nem mindjárt.

No, meg itt az év vége és az új év, és ilyenkor az emberek a saját dolgaikra gondolnak. Az ilyen gondok engem nem gyötörnek. Köszönöm mindazt, amit érdeemben teszel. Úgy látszik azonban, hogy a lapok, folyóiratok nem sietnek lázasan a dolgok megjelenítésével. De hát ez régi baj, mint ahogy ezt a nóta mondja el a lányok szívéből.

Ezelőtt ismét intervjout vett tőlem a magyar rádió. Nem hallottad véletlenül. Ne bánkódj a Nyilasy Sándor-cikk miatt. Én főleg egy-két reprodukciót szeretnék a képeiről. Bevallom, hogy soha semmit nem láttam tőle. Személyes szimpátia köt hozzá. Örülök, hogy mondod, hogy jó festő volt.

Magyarországon rajtad kívül mindenki elfelejtett. Egy hang se! Itt se látok egy magyart sem, már régóta. Meghaltam volna halálom előtt? Ez előfordult másokkal is. Mint, (hogy szerény legyek!) Rembrandt-tal és Mozart-tal.

Sok jó barátsággal
Csáky

41

Kedves Szelesi

1965. XII. 15.

Leveledet, valamint a benne levő újságcikkeket megkaptam. Nagyon köszönöm mindazt a sok jót, amit rólam írsz. Olyan szép mindene, hogy nem is tudom megérdemlem-e. A jó szegediek valami csodabogárnak fognak tekinteni engem, a szerényen működő szobrászt.

Kissé ellentétben van ez azzal, amit már nagyon régen írt nekem Csóti Jenő. Ő ugyanis, beszélve az én „mostoha” öcsémről, Bajó Lászlóról, akit gyermekkoromban én „butának” neveztem. Már pedig Csóti szerint Bajó „okosabb” volt, mint én, mert jó nyugdíja van, azonkívül még szálloda-portás is lett, ami nagy dolog és iszonyú protekció kell egy ilyen pozíció elnyerésére. Talán igaza van, mert énnekem soha nem csúszhattak a kezembe borraivalót. Szerencsére – magunk között! –, mert én a bőkezű adakozónak azt hiszem a pofájába vágtam volna azt. Dehát ezt Csóti nem értené meg. Gondolod, hogy milyen jót nevettem az én Jenő barátom levelén. Dehát ő még a Bánk Bán-ban is a szolga szerepét választotta és mégpedig a németét.

Itt semmi újság. Különb is közel vannak az ünnepek, és ilyenkor mindenkinek azokra van terelve a figyelme. A szobraim visszajöttek Athénből. Az amerikai műgyűjtő által vásárolt két szobrom bronzba öntése nemsokára befejeződik és indulni fognak New-Yorkba. Azt hiszem megérkezésük után jön egy újabb vásárlás, legalább is be lett ígérve, azon esetben, ha a két szobrom „tetszik”. Erről – talán szerénytelenül – megvagyok győződve. Jó lesz, ha sikerül, mert nem mindenki lehet portás!

Visszatérve erre a mulatságos dologra, én csak azért írok a dologról, mert elképzelhetetlen az a tény, miszerint lehetnek állítólagos *tanult* emberek, akiknek a művészet

(főleg a szobrászat, amelyet nehezebb érteni) egy kis, elpuskázott életű (szóval eléggé megvetendő) emberek foglalkozása, akik bizony eléggé szájalomra méltók. Beszéljünk MÁV-tisztviselőkről! Az igen! Erről a tényről te tudnál egy érdekes és mulatságos cikket írni a napilapban.

Gizikétől, kaptam – már egy ideje – egy kedves levelet. Szegényke! Fáj a szívem, ha rá gondolok. Mindig ugyanabban az állapotban van „lelkileg”. Mint már írtam neked, a baj éppen ott van, hogy ő némileg kéjjel merül ebbe a lelkiállapotba, és fájdalmas lenne neki a változás. Ha én ott volnék közel hozzá, egészen bizonyosan megváltoztatnám. De hát innen? Egy levél nagyon kis dolog és hatástalan.

Az idő itt is enyhébb, de esik. A Szajna megáradt, és sok helyen a mély partokat (emlékszel rájuk!) elöntötte. Mint nyáron Magyarországon, itt is az ország több részén az áradások nagy károkat okoztak. Több helységben csónakáztak az utcákon. Őszi vetés nem volt. A „nyugodt nap” évében vagyunk. Talán egy jó borralalóval a menyország portásának?... Mindig örömmel olvasom, amit írsz. Küld el.

Jó barátsággal
Csáky

42

Kedves Szelesi

66. II. 17.

Szokásom ellenére, én is megkéstem a válasszal. Erre több okom volt de csak egyről írok, mert a többi csak időfogyasztó, de nem fontos.

Az egészségemmel volt bajom. Meghültem. Köhögős, olyan mellszagató; persze nátha és szédülés. A járkálás bizonytalan volt, már ami az egyensúlyt illeti. Ez azonban egy banális eset lett volna, ha csak ez lett volna. de hozzá csatolódott valami emésztési zavar, elég kellemetlen. A szívem mintha lassabban dolgozott volna, és ez éjjel-nappal.

Most már a végén vagyok mindennek. Még egy kis köhögés, de nem számottevő, és ami az emésztési zavarokat illeti, az is javult. Vigyáznom kell azonban az étkezésemre. Eléggé legyengített mindez. Teljes talpra állást nem remélek tavasz előtt.

A nagy hidegek elmúltak (remélem véglegesen, de lehet-e tudni?). De jött helyébe esős, nyirkos, ködös idő, ami talán még rosszabb. De csak az vigasztal, hogy már február 17-e van és jön a március, amikor ugyanis lehet kezdeni... remélni. És a reménység éltet.

Persze szó sem lehet arról, hogy a műtermemben dolgozzak. Ennek még a gondolata is kész betegség. Így aztán fenn vagyok a szobámban és rajzolgatok. Ez se naplopás.

A vevők nem tolonganak az ajtóim előtt. Persze ezt annak tudják be, hogy konok vagyok és nem akarok „absztrakt”-szobrokat csinálni, amelyeket elkapkodnának a kereskedők és vevők. Dehát én már ilyen vagyok.

Úgy látszik, az utóbbi időben, mintha az „absztrakt” kezdené letűnni. Ugyanis a kereskedők (mert a „művészet” tőlük függ) kezdenek nagyon is akadémikus képkiállításokat rendezni. Egyik végletből a másikba esnek, de ha így tart, az absztraktnak vége. Ha egyszer valami összeomlik, azt többé nem lehet felemelni, mert az árak omlanak le. Nincs már művészet, csak „Börze”. Majd meglátjuk.

A két bronzom már két hete ment el Amerika felé. Nem sokára remélni fogom, hogy értesítenek a megérkezésről is, ami nem megvetendő, a pénz is megjön. És ami még jobb (és be volt ígérve!), újabb vételről is lesz szó. Szóval „várandós” állapotban vagyok.

Gizikéről semmi hír. De, mivel írod, hogy valószínűleg nem beteg, várok türelemmel. Most látom, hogy baj van éppen az akaratereje körül, és ebből sajnos nem hiszem, hogy van gyógyulás az ő korában. Mert hát hiába, nála már számít a kor. És ez a nőknél mindig nagyon komoly.

Más újság egyelőre nincs. Várom a fecskét, mert itt gólya nincs.

Sok jó barátsággal
Csáky

43

Kedves Szelesi

66. III. 22.

Kissé megkéstem válaszómmal, a 3-án kelt jó leveledre. Nem betegség volt az oka, se hanyagság. Az egészségem teljesen rendbe jött. A régi jó erőmben érzem magamat. És, ha az idő kedvezőbb lenne, még jobb volna. Ugyanis az enyhe idő után újra beállott a hideg. Nem fagy, de nagyon közel van hozzá. Így aztán le kell még mondanom a műtermemről. De, hogy az időt ne vesztegessék, rajzolok. Erre is szükség volt már, mert egy jó ideig elhanyagoltam.

Ez valahogy mindig így van nálam. A mintázási vagy faragási időszakokban nem is gondolhatok rajzolásra. Mert én nem csücsülök le egy kis időre, hogy rajzoljak is egy kicsit. Ez túl komoly dolog akkor, főleg most, amikor új felfogás állt be, legalább is, ami a rajzot illeti. Ami volt, az már nincs. És ami lesz, az lassan jön. Rajzot, rajz után készítek, és még mindig nem az, amit szeretnék, bár már az első is más, mint a régiek. Szóval egészen új szellemben kezdek rajzolni. Majd meglátom mi jó ki belőle. Talán nem is lesz rossz.

Itt azonban meg kell jegyezni valamit, nehogy tévútra vezesselek. Én nem előre megfontolt szándékkal iparkodok új szellemben rajzolni. Az ilyen erőszakoskodás nagyon rossz és tévútra vezet. Az igazság az, hogy már a kezdetnél jelentkezik az új felfogás és utána azt iparkodom teljesíteni. Szóval nem „akarva”, hanem természetesen, minden előzetes megfontolás nélkül születik valami újabb. De, majd egy nap, meglátod.

Örülök, hogy Szolcsányiról kapok általad hírt. Ő a legutolsó élő barátom, mint művész. Én vittem be az Iparművészeti Iskolába, bár már azelőtt is pajtások voltunk. A többi kortársaim már mind meghaltak. Nagyon nem szeretem, hogy Bánszkyval össze kompromitál. Ő nagyon szerette Bánszkyt. Egészen, majdnem gyermek korunkban én is. De, később kibújt belőle az *igazi* Bánszky; hízelgő, beképzelt, rettenetesen talpnyaló, utálatosan lealázkodó hivatalos személyek előtt, és mélyében skrupulus nélküli alávaló, kegyetlen volt azokkal, akiktől nem várt semmit.

Ami pedig a szobrászatát illeti, az nagyon ügyes, de teljesen üres és értéktelen volt. De ezt Szolcsányi nem, értheti, mert ő nem művész. Soha sem volt, sőt nem is akart az lenni. De én *szerettem* őt, mert jó pofa volt. A művészetén kívül (amivel ő nem törődött!), nagyon megértettük egymást. Mesterségbeli tudása (gipsz, faragás stb.), ügyessége nagy

volt. Művészetről szó sem volt. Ezt ő, azt hiszem nem is értette meg soha. De nagyon örülök, hogy hírt kapok róla.

Ami a kiállításokat illeti, itt Párizsban lesz egy nagyszabású kiállítás a magyar művészetből. Főleg a régi, középkori magyar művészet fog szerepelni. Hogy mi, azt nem tudom. Képzeld el, hogy én itt vagyok. És senki nem fordult hozzám, hogy kikérjék a véleményemet, ami a kiállítandó anyagot illeti. *Hivatalnokok* intézik el a dolgot. Itt pedig odafordultak egy francia... *újságíróhoz*. Meg is hívták Magyarországra, hogy rendezze az anyagot stb. Hogy nem sokat konyít a dologhoz, arról nem is beszélek. Ismerem. Mert hát én, mint művész, nem érthetek a dologhoz! Minisztériumi hivatalnokok, újságírók csak mégis jobban tudják, mint egy művész!

Április vége felé nyílik meg a kiállítás. Már előre félek tőle. Kevés kép (szobor) lesz a jelenkorból. Az is *hézagosan*, rosszul lesz kiválogatva. Nem *érték*, inkább szimpátia (személyes!), összeköttetés alapján. Annak idején megírom neked a véleményemet. Az anyag már majdnem útban van.

Gizikéről nem tudok. E hó 5-én írtam neki, de nem válaszolt, ami egészen hihetetlen, mert soha nem mulasztotta el, hogy jókívánságait küldje a névnapom és születésnapomra, amely 18-án volt. Mi történt velem, hogy még ezt is elfelejtette?

Különben más újság nincs. Élek és ezen már saját magam is kezdek csolálkozni, dacára annak, hogy már régóta megszoktam az élet nehézségeit. Dehát egyszer ennek is vége lesz.

Sok jó barátsággal
Csáky

Valaki megígérte, hogy lefényképezi a Múzsákat. Persze amatőr. De, ha lesz kép, küldök tájékoztatásért.

44

Kedves Szelesi

66. IV. 29.

Sok megköszönni valóm van: a kedves kis levelező-lap, a levél és a kiállítási katalógus. Ez utóbbinak nagyon örülök, mert látom, mit csinálnak, vagy csináltak. A levélből pedig olvasom, hogy történik. Jólesik, hogy értesülve vagyok.

Holnap, szombaton, ha kisüt a nap, lefényképezik a Múzsákat. Nem tudom megjön-e a nap, mert Párizsban nem akar jelentkezni a tavasz. A fák, a bokrok zöldek, de az eső esik mindig és hűvös van. A fényképeket a magyar nagykövetség sajtóirodájának a főnöke csinálja, tisztán barátságból. Nem tudom még, hogy milyen lesz? Fehér-fekete, tehát felnagyítható fényképek, amelyekből több példányt lehetne huzatni, vagy pedig színes diapozitív. Ő ezt azért csinálja főleg, hogy otthon valamit elérjen ezzel az én érdekében. Majd meglátjuk.

Itt Párizsban egy nagy esemény történt, amelyből Magyarország nagyon, de nagyon nagy erkölcsi hasznot fog húzni. 25-én Marcurus napja nyílt meg a Petit Palais-ban (emlékszel rá!) egy nagy kiállítás: Magyar művészet a X. századtól a XX-ikig. Tíz század magyar művészet! Az anyag gyönyörű. Az emberek végtelenül meg vannak lepve.

A régi Magyarországnak nagyon rossz híre volt. Barbár, nyerhús evő és kisgyerek-evő népek tartották, a régi rossz mesék miatt. Most ezzel a kiállítással bebizonyul minden művelt ember előtt, hogy Magyarország egy nagy kultúrájú, művelt nép volt, már a X. században is. A képek versenyeznek a XIV-ik – XV-ik században a legnagyobb művészeti országok produkcióival: olasz, francia, flamand. Ki van állítva, egy gótikus (XIV. század) faszobor, amilyen *nincs* a Louvre-ban se az egész Flandriában. A Mátyás király Corvina könyvei mutatják, hogy milyen nagy volt a kultúra itt a XV. században.

A barbár nép a török volt, amely mindent elpusztított és véglegesen megállította a kultúrát Magyarországon! Ha a török megszállás nem történt volna meg, ma Magyarország egyike lenne a *legnagyobb* művészeti országnak: francia, olasz, flamand, mert *a német nem számít*. Az egy-két festője idegen származású volt: Dürer, Cranach...

A török megszállás után jött Ausztria. A magyar nemességet nem érdekelte a „magyar művészet” (A többi sem! A ló, a kártya, a nők!). Az a pár magyar, aki művésznek érezte magát, ment Ausztriába és Németországba. A művészet, halott-művészet maradt. Az első, aki eljutott Franciaországba, ahol volt egy nagy művészet (máshol már nem volt!), az Paál László volt. (Munkácsy nem számít. Ő német festészetet csinált még itt is.) A 2-ik Rippl-Rónai volt. A 3-ik Czöbel és mindjárt utánna, sőt *vele*: én.

Ismétlem: ebből a kiállításból nagy erkölcsi haszon lesz. Persze én csak a *régi* magyar művészetről beszélek, mert a modern rész nem számít *itt Párizsban*. Elég gyatra anyag. Párizsban evvel kijönni?! Én már kétszer voltam a Petit-Palais-ban, de visszamegyek.

Sok jó barátsággal
Csáky

45

Kedves Szelesi

66. V. 26.

Soron kívül írok. Először, mert gondolom, hogy a tavaszi évszakban nagyon el vagy foglalva, a nyári szezon előkészítésével; másodszer pedig valamiről elfelejtettem neked írni az utolsó levelemben.

Te ugyanis írtad, hogy járt nálad egy fiatalember, aki rokonom és a címemet kérte. Az anyja írt nekem. Elég közeli rokonok volnánk, unokatestvérek. De, amiről ő nem írt az az a tény, hogy nekünk egymáshoz soha semmi közünk nem volt, semmien kapocs. Énekiem halvány fogalmam sincs, hogy ők kik és mik.

Énnekem a Csáky-családdal semmiféle érintkezésem, összeköttetésem nem volt *soha*. A család egyetlen tagja sem törődött velem. Engemet az anyámék családja nevelt fel szeretettel, odadással, és amikor elszakadtam tőlük testileg-lelkileg, a *szoros* összeköttetés soha el nem szakadt. A levelezés állandó volt és minden levélben csak szeretet volt. És, amikor lehetett anyagilag is segítettek. Párizsba csomagokat kaptam, sőt egy nem régen elhunyt nagybácsim (akit örömmel láttam viszont 59-ben), még kisebb összegeket is adott. A még élő családtagokkal (és gyermekeikkel, mint Gizi), még mindig levelezek.

A Csáky-család olyan idegen maradt velem szemben, mint egy néger vagy japán. És most jött a levél – az *első* életünkben – áradozó rokonsággal és olyan emlékekkel, amelyek soha nem léteztek. Tudod miért? Mert az ifjú, aki nálad járt szeretne kijönni Párizsba *engem*

meglátogatni. Erre kérnek tőlem egy írást, meg leírást, hogy én fogadom az ifjút és ellátom. (És talán arra is gondolnak, hogy esetleg nálam is maradna, diszidálna!) Én beszéltem erről a párizsi nagykövetségi titkárral, aki megmagyarázta, hogy ha az illető meghívó levelet kér tőlem, azt azért teszi, mert nincs, vagyis nem kap valutát. Bizonyosan nincs pénze se. Rám számít. Szóval az egész ügyet úgy intéztem el, hogy... nem válaszolok. Köszönöm a megemlékezést 78 éves koromban. A levelükben még azt is írják és felrójják nekem, hogy amikor Szegeden jártam, nem tettem náluk a „tiszteletremet”! Szóval nekem kellett volna őket látogatásommal „megtisztelni”! Ezt azért írom neked, mert féltő, hogy nem kapva tőlem választ, újra téged fognak felkeresni és kellemetlenkedni neked az én nevémben. De most tudod, miről van szó.

Semmi újság. A tavasz nem akar Párizsba jönni. Hűvös van és folyton esik. Sokat rajzolok. Jött az amerikaitól egy új rendelés. Most öntik bronzba.

Sok jó barátsággal
Csáky

A Magyar Művészet kiállítása Párizsban (Petit Palais) egy gyönyörű és nagy sikere van. Tudsz róla bizonyára. A X-ik századtól a XX-ikig.

46

Kedves Szelesi

66. VI. 4.

E pillanatban kaptam soraidat és köszönöm, hogy gondoltál rám a kiállítás ügyében. Sajnos nekem innen küldeni valamit nagyon komplikált, költséges és főleg túl hosszú dolog lenne. A csomagoltatás és a szállítás, a *vám!* A vám nagyon sok időt vesz igénybe, még ami a rajzokat illeti szintén. Nem olyan könnyű dolog. Azt hiszem, hogy legjobb, ha a te birtokodban lévő rajzot állítod ki. Ami a Nemzeti Galériát illeti, egészen bizonyos vagyok abban, hogy Pogány Ö. Gábor nagyon szívesen kölcsönöznél, amire szükséged lehetne. Ő nekem jóakaróm és te ismered ötlet. Fordulj hozzá bizalommal.

A párizsi nagykövetség sajtóirodájának igazgatója, aki jó barátom, lefényképezte a Múzsákat. Sajnos amatőr-felvételek és nem igen hiszen, hogy használhatnád közlésre. Holnap nála vacsorázok és tüzetesen megbeszéljük a dolgot. Ő nem régen Pesten volt *hivatalos* ügyben és megmutatta a Múzsákat fontos személyeknek, akiknek nagyon tetszettek. Majd később, ha bizonyosat tudok mondani megírom, hogy milyen eredménye lesz mindennek, mert nagyon komoly terve van, ami a Múzsáimat illeti. Minden esetre, ha nem is közölhető, kérek tőle egy példányt részedre.

Itt Párizsban is megindult valami az érdekekben, ami ha úgy sikerül, mint ahogy akarják, akik velem foglalkoznak, újra felszínre csapnak engemet. A jövő héten vacsorázok az illetővel (aki már vásárolt tőlem), a párizsi (nemzeti) Iparművészeti Múzeum igazgatójával. Ez tulajdonképpen a Louvre.

Ami a nagy francia művészet kiállítását illeti, szó sem lehet arról, hogy én ott szerepeljek. Majd, ha meglátod a modern (a mai részét), megérted. Elhagytam az „absztraktot” és ezt nem bocsájtják meg nekem. Azt mondják: lecsúsztam. A hülyék! Az a Vásárhelyi

(ismerem) egy ravasz, nagyon nagy absztrakt, aki kitudta használni a „divatot” és így *egyelőre* nagy ember lett. Persze, amit csinál: nulla. Majd meglátod.

Gizi írt végre. De levele tele van siralmakkal, panaszokkal, kétségbeesésekkel. Pedig *egészen bizonyos* vagyok abban, hogy: semmi baja. Kedélybeteg.

Végre megjött a tavasz itt is. A műtermem vár. Sok rajzot csináltam.

Jó barátsággal
Csáky

Szó van arról is, hogy esetleg illusztrálok rézkarcokkal egy könyvet. De, még csak terv! Jól teszed, hogy szép bélyegeket teszel a leveleidre. Egy kliensem gyűjtő!

47

Kedves Szelesi

66. VI. 11.

Nem régen kaptál tőlem levelet. de újra írok. A párizsi nagykövetségi sajtóiroda főnökének (jó barátom) felesége utazik rövid időre Budapestre. Onnan küld neked egy kis amatőr-fényképet a Múzsákról. Sajnos használni nem tudod, de valamennyire látod azokat. Másrészt egy fontosabb dologról van szó. Kaptam levelet egy pesti írótól, aki már foglalkozott velem. Írt egy brossúrát a „Mont-martre”-ről, és adtam neki néhány, bár nem sok adatot. Szándékában van írni a „Mont-panase”-ről, amiben nagyon segítettem, mert szerepem volt annak a megszületésében, fénykorában.

De, ami miatt írok most neked, az azért történik, mert egy fontos tanulmányt akar rólam írni és kér tőlem fényképeket a szobraimról. Én nem küldhetek mindenhova fényképeket, mert *nagyon* drága multság. De nálad van elég, amelyekből választhat. De, megírtam neki, hogy klisézés után *okvetlenül* adja azokat vissza neked (bár nem igen hiszem már, hogy a tervezett könyvből legyen valami). Szóval, te is add tudtára, hogy a képeket neked kell visszaadnia. Itt a címe: *Bajomi-Lázár Endre*. Kárpát u. 7. Bp. XIII. Ez egy ismert ember.

Az utóbbi időben sok jó dolog történt velem. Emberek, fontosak, akarnak foglalkozni velem, és járnak hozzám. Sőt már vásárolt is egy. Két napja vacsoráltam a (többekkel), a párizsi Iparművészeti Múzeum igazgatójával, akivel jó barát lettem rögtön. Azon éjjel, vacsora után, eljött a műtermembe. A Múzsák nagyon tetszetek neki. Több fénykép után mutattam neki egyet, amely egy szekrényt ábrázol. Egy nagy műgyűjtő rendelte nálam. Nagyon művészi szekrény. Én terveztem és a közepére faragtam egy reliefet, japán lakk betétekkel. Belül a szekrény be van aranyozva. Amikor az igazgató meglátta a fényképeket, örömmel kiáltott fel, hogy ez a szekrény az Iparművészeti Múzeumban van, de nem tudták ki tervezte és faragta. Most aztán alá lesz írva. Érdekes, hogy a múzeum egy nagy kiállításán szerepelt a szekrény. De, hogy ne legyen üres, rátettek egy szobrot. *Az a szobor az én szobrom volt!* Nem különös? Az igazgató vissza fog jönni és mások is.

Gizinek írtam hosszú levelet, de féltő, hogy nem segít rajta.

Sok jó barátsággal
Csáky

Kedves Szelesi

1966. VII. 4.

Leveled kissé pesszimista. Nem igen van rá okod. Bajomi-Lázár *csak* egy – bár fontos – cikket akar írni egy folyóiratban. Ennyi az egész. Szó sincs, legalább is, ami őt illeti, egy könyv kiadásáról rólam. Csak egy pár fényképre lesz szüksége és azokat is vissza fogja adni neked. De, ő egy nagyon fontos személyiség, már azok után, amit az itteni nagykövetségen hallottam. Én tehát arra gondolok, hogy jó lenne, ha te és ő összejöhetnétek és megbeszélhetnétek egy alapos akciót engem illetően. Ketten sokat tehetnétek. Ő is, mint te, nagy jóakaróm, és két őszinte és fontos jóakarat sokat tehet. Ezt rád bízom.

Ami a szegedi kamara-kiállításomat illeti, gondolod, hogy az nekem nagy öröm lenne. Persze Pogánynak van igaza: Magyarországom kevés szobrom van. Messziről sem tenne ki egy *fontos* kiállítást. Mert meg kell gondolni a dolgot, az én életemben már csak erről a kiállításról lehetne szó Magyarországon. Ezért hát jó lenne, ha az egy kimerítően fontos kiállítás lenne.

Basch Lorántnak *csak* egy szobrom volt a tulajdonában, egy kőszobor. A Nemzeti Galériában úgy tudom, hogy csak 4 kisebb méretű szobrom van. Másról nem tudok. Szóval 5 *kis* szobor, az semmi. Bajomival is beszélhetnél erről. Ő, mondom, fontos ember. Bár tudom, hogy Basch Loránt öreg volt és a halál természetes rend, mégis sajnálom őt. Nagyon kedves ember volt. 1960-ban írtam neki, de választ nem kaptam. Most itt a válasz: meghalt. De tudod-e, mi lett a tulajdonában levő szobrommal? Pogány, ő mondta, szerette volna, hogy az bekerüljön a Nemzeti Galériába. Lett ebből valami?

Párizsban is nagyon lassan alakulnak ki a dolgok. Több terv van (de még csak terv!): kiállítás, egy könyv rólam lukszus kiadásban, a párizsi Iparművészeti Múzeum előírásával, és el akarnak hozni hozzám egy fontos műkereskedőt. Mindez szép ígéret, terv, de én csak akkor hiszek a dolgokban, amikor azok a megvalósulás folyamatában vannak. Én minderről értesítelek.

Kaptam egy kedves levelet Gizitől. A levelemnek, amit neki írtam (jól kispekulálva), úgy látszik hatása volt. De nem vagyok közel hozzá. Kaptam egy naív levelet a tápéi kislánytól, aki szobrász akar lenni. Ő azt írja, hogy szeretne az én tanítványom lenni *itt Párizsban*, és az uti-költséget már megtakarította. Micsoda gyerekes gondolat. Én válaszoltam neki, megkérdezve tőle, hogy tud-e franciául, hogy élne meg Párizsban, és hol dolgozhatna? Már századok óta nincs szobrász, aki eltartana egy tanítványt, a nagyszabású megrendelések miatt. Ennek már nagyon régen vége. Ha meglátogat, magyarázd meg neki a szegény kislánynak.

Dolgozom. Sok rajz után csináltam egy új kis szobrot és dolgozom egy másikon. Itt a nyár, az emberek elhagyják Párizst. Őszig minden megáll.

Jó barátsággal
Csáky

Kedves Szelesi

66. VII. 21.

Nem tudom mikor fogod megkapni e leveletem, mivel nyaralsz a Balaton mellett, amit bizonyára nagyon megérdemeltél. Félek, hogy a levelek nem mennek utánnad, oda

ahol vagy. Pedig éppen nagyon fontos dologról van szó. Az itteni nagykövetség sajtófőnöke (aki jó barátom), elhozta hozzám a Magyar Újságírók Országos Társulatának főtítkárát, akinek *nagyon* tetszetek a szobraim. Főleg a Múzsák. Ismét hazament rögtön beszélt a kultúrkapcsolatok vezetőjével, hogy üsse nyélbe a Múzsák megvételét (nagyban), és esetleg az én hazameneteletem *meghívásra*. Most várnak tőlem fényképeket a 9 Múzsáról.

Azt hiszem, hogy ez egy nagyon jó dolog, egy általad tervezett nagyszabású kiállítás megvalósítása. Pogány és Bajomi-Lázár szintén közbeléphetnének. De, mint mondtam, itt van a nagy vakáció és minden megállt. Én nem maradok tétlenül és a nagykövetségi barátommal ütni fogjuk a vasat. Először is a fényképek realizálásáról gondoskodunk, mert ez nem kis dolog, mert iszonyú drága. Majd meglátjuk mit lehet csinálni. Kérlek értesíts mihelyt a levelet megkaptad.

Ma kaptam egy levelet Amerikából. Ott is foglalkoznak velem végre. Itt Párizsban is úgy látszik újra forgalomba jön a nevem. De ez az átkozott (és mégis jó) vakáció mindent megállít jóidőre. Én itt maradok Párizsban és dolgozok. Most fejeztem be egy új kis szobrot, és a gipszöntés után rögtön nekilátok egy új szobornak nagyobb méretben és eléggé új felfogásban.

Előre örülök mindannak, amit szándékozol nekem küldeni és máris köszönöm. Szóval várom soraidat.

Üdvözl:
Csáky

Elképzelem Gizi örömét, ha viszontláthatjuk egymást!

50

Kedves Szelesi

66. VIII. 9.

Újra írok, mert okom van rá. Nem tudom visszamentél-e már Szegedre. Ha még nem, úgy két levelem már vár ott, mert gondolom, hogy nem küldik utánnad a Balatonhoz. Hogy most újra írok, ezt azért teszem, hogy értsítselek egy elég komoly dologról. Hidasi János, a párizsi sajtóiroda főnöke, aki behatóan foglalkozik az én ügyemmel, Magyarországon, most megy haza vakációra. (Az ő felesége (újságíró) küldte neked a Múzsák kis fényképeit.) Hidasi nagyban dolgozik otthon, hogy Budapest megvásárolja a Múzsáimat 2 méter nagyságban. Azon kívül közbejár, hogy engemet újra meghívjanak Magyarországra. Ennek a megvalósulása már szerinte, jó úton van.

Most ime erről van szó. Hidasiék tervbe vették, hogy ott létük alatt tégedet meglátogatunk Szegeden, hogy megbeszéljenek veled egy pár engemet illető dolgot. Azt hiszem ez egy nagyon jó gondolat, mert végre összpontosítani lehet a törekvéseket az érdekenben. Ugyanis rajtad kívül foglalkozik velem, Bajomi-Lázár, Hidasiék és talán Pogdány. Úgyszintén a Kultúrkapcsolatok igazgatója.

Ha mindezek a törekvések összpontosítva lesznek az eredmény csak jobb, gyorsabb és biztosabb lehet. Különbösen beszélni fogsz Hidasiékkal és ők Bajomi-Lázárral.

Csak, most az a nagy kérdés, Szegeden leszel-e te, amikor ők oda mennek. Persze előzetesen értesítenek a jövetelükről. 12-én eljönnek búcsúzni. Én majd rábirom őket, hogy

csak a vakációjuk vége felé menjenek Szegedre (ha ez nekik lehetséges!). Most csak arra kérlek, hogy légy olyan jó nekem rögtön válaszolni, mielőtt elolvasod a két leveletem és főleg ezt. Elképzelem, hogy fog Gizike örülni, hogy remény van az én magyarországi, szegedi utazásomra.

Én dolgozom. Csináltam két kis szobrot és egy harmadik, jóval nagyobb, gipszöntés előtt áll. Utánna rögtön nekiállok egy új szobornak. Az idő Párizsban, Franciaországban pocsék. Esik minden nap és hűvös van. Nem lesz nyár az idén sem. Nekem mindegy: én dolgozom. De Párizs üres, nem látok *senkit*. Októbertől kezdve azt hiszem itt is fellendül egy kicsit a dolgom. Legalább is van, aki ígéri. Írjal egy sort Gizinek. Ő bizonyosan berohan a Múzeumba, arra a hírré, hogy *talán* hazamegyek.

Sok jó barátsággal
Csáky

51

Kedves Szelesi

66. VIII. 16.

Csak pár szót. Utolsó – dátum nélküli – leveledet megkaptam. Örülök neki. Te közben kaptál tőlem egy második levelet. A Munkácsyról írt füzet is itt van reggel óta. Nagyon köszönöm. Én *egészen határozottan* állítom, hogy ez a kép egy felnagyított és azután kiszínezett fénykép! Abban az időben ezt minden „festő” csinálta. Zichy, Benczur stb. Ezért olyan különböző a „Honfoglalás” és a „Krisztus Pilátus előtt”, az igazán festett Munkácsy-képektől.

Mikor e sorokat írom, Hidasiék gurulnak (kocsin), vagy már meg is érkeztek Magyarországra. *Okvetlenül* lemennek hozzád. És beszélnek az ügyemről Bajomi-Lázárral és Pogánnyal is. Így aztán egy együttes, harmonikus-akció indulhat meg. Hidasi nagyon komoly ember és értékes. A felesége is. Nagyon szeretem őket.

Sok jó barátsággal
Csáky

Ezek a reprodukciók már nagyon régen jelentek meg egy német folyóiratban.

52

Kedves Szelesi

66. VIII. 25.

18-án írt leveledet csak ma kaptam meg. Nem tudom miért késett ilyen sokat. Te már régebben megkaptad az én leveletem, igen rövidet, egy rólam régen megjelent német-cikkkel. A Munkácsy-füzetet és a szegedi tárlat katalógusát köszönettel megkaptam. Munkácsyról megírtam a véleményemet. Ő mindenmhova egy jó fényképésszel utazott. A fényképeket ezután felnagyították és vetítették, kiszínezték. Ezt én nem a levegőből szippantottam, hanem határozottan értesítve voltam. Ami pedig a nyári tárlatot illeti, én is „díjazok”, bár díj nélkül. A festők közül az első díjat én Boross Géza „Csendélet”-ének adnám. Persze

képekről van szó és a színeket nem látom, csak a konstrukciót és a felfogást, ami az alakokat illeti. Például szerettem volna látni Vlasicstól „Reggel a Tiszán” színben. Ami a többi képet illeti, sok közöttük a nagyon *durva*. Ez magyar hiba, bár vannak, akik levetkőzték. Sok magyar festő azt hiszi, hogy a durva festés: erő. Nem igaz. Csak goromba és szétesik. A Zombori, Dér és Pintér-képek példák erre.

Ami a szobrászatot illeti, talán meglepődsz. Én minden habozás nélkül a díjat Csikai Márta „Fekvő II.”-nek adom, és hozzá tenném, hogy még nem láttam élő magyar szobrászt, akiben ennyi szobrászi (igazi szobrász) érték lett volna. Nem számít, hogy kicsi vagy nagy. Csikai megtestesült szobrászat. Nem tudom ismered-e őket. Ha igen, úgy add át neki a dicséretemet. Kár, hogy nem látok tőle több alkotást. Szegedi ő? A többi szobor gyenge vagy *rossz*, mint Marosán. A legrettenetesebbül pocsék, a Mladonyiczky „Kodály”-a. Borzalmas!

Most pedig az én ügyem. Hidasiék már egy hete Magyarországon vannak. Ők csak szabadságra mentek oda, de lesz idejük foglalkozni az én ügyemmel. Egyelőre azt hiszem a Balatonnál üdülnek, Hidasiinak nagy szüksége volt rá. Ők már írtam, lemenni hozzád Szegedre, hogy tárgyaljanak rólam. Pesten beszélnek Bajomi-Lázárral és Pogánnyal. Azonkívül több *hivatalos* emberrel a Múzsáim ügyében. Mivel Szegedre csak azért mennek, hogy veled beszéljenek, ezt kimerítően megtehetitek. Giziről még nem tudok, de talán fog írni, ha veled találkozik.

Én dolgozom. Most fejeztem be egy kisebb szobrot, amely most gipszöntés előtt van. De, azon dühöngök, hogy valami hiányzik az öntéshez, és minden be van zárva Párizsban. Vakáció, hogy a guta üsse meg. Az idő szép és hűvös, ami nekem jó, mert nem szeretem a nagy meleget, főleg a munkához. Most pedig zárom levelem.

Sok jó barátsággal
Csáky

Majd elfelejtettem, itt járt nálam a Somogyi Könyvtár igazgatója. Örültem neki. Kedves ember.

53

Kedves Szelesi

66. IX. 16.

Egy pár sor csak, mert nagy gipszöntésben vagyok. De nem akarlak tovább váratni. Annyival is inkább, mert tegnap este, egészen váratlanul, Hidasiék nálam voltak. Nemigen volt idejük részletesen beszélni mindenről, de a lényeged tudom.

A meghívásom Magyarországra *bizonyos*. Ez elvben el lett döntve. Az időpont december vagy január. Persze jó hideg lesz, de mit csináljunk? A meghívási ügyemet Aczél miniszter határozta el.

Hidasiéknak nem volt idejük lemenni Szegedre, mint ahogy szerettek volna. Utóvégre mégis csak főleg pihenni mentek haza és a Balatonra. Bajomival sem találkoztak, aki szintén távol volt. Mindzet majd csak levélben.

Ami pedig a Múzsákat illeti, kedvezően fogadták a tervet. De ezt még tüzetesen fogom megbeszélni Szelesivel [Hidasival] és főleg, ha Budapesten leszek az ottani személyekkel.

Mert nagy nehézségek vannak. Idő és pénzkérdés. Ugyanis, ha forintban fizetnek, a dolog lehetetlen. De erről majd ott bővebben.

Nagyon köszönöm a kedvességedet, hogy te és Gizi meghívtok. De sajnos azt hiszem elfogadhatatlan. Engem a Kultúrkapcsolatok helyez el mindenütt, ahova megyek. Ha kikapcsolnám magamat, többé a Kultúrkapcsolatok nem törődne velem, és az összes költségek (beleértve a visszautazásomat Párizsba) reám hárulnának. De persze, mivel szabad vagyok, azt csinálom, amit akarok és minden időm szabad. Csak ők szállásolnak el.

Ami itt most a munkámat illeti, dolgoztam egész nyáron. Mint mondtam, most öntöm gipszbe az utolsó szobromat. Azután pedig egy fejet fogok kőbe faragni megrendelésre. Nem portré, csak egy régi fejszobor. Ezek után pedig azt hiszem minden időmet írásra fogom szentelni. Az életrajzomat be kell fejezmem, és ezen kívül írnivalóm van – fontos – a művészetről. Ez azt hiszem el fog tartani tavaszig. Párizsban az idő elég szép. De hűvös van. Közel a tél sajnos. Már nem lesz többé meleg ez évben. Szomorúan írom ezt, mert nagyon félek a hidegtől.

Gizi talán elmegy hozzád, tudni mi lesz velem, az utazásommal.

Sok jó barátsággal
Csáky

Párizsban a művészi stb. szezon még nem kezdődött el. Október a nyitány.

54

Kedves Szelesi

66. XII. 17.

Azt hiszem megvárattalak. Ennek egyik fontos oka az a tudat volt, hogy Hidasinének Budapestre kellett utaznia, és ilyenkor ő értesít tégedet mindenről, ami engemet illet. Tegnap érkezett vissza és az estét együtt töltöttem velük. Nem írok hát az *otthoni* ügyeim jelenlegi állapotáról. Tudod, mint én. Persze a dolgok rettenetesen húzódnak. Nem szenvedek emiatt, mert ezt előre tudtam. Persze sajnos ez főleg Magyarországon történik így. Nem tudták még kiküszöbölni a régi világ rákfénjét, a dolgok menetének lassúságát. De, ami késik nem múlik, és még élek. Bár az utóbbi időben az egészség nem jó. Nem vagyok kimondottan beteg, de a szervezetem nem jól szuperál. Ennek egyik oka a tél, amely még nem is kezdődött meg igazán. De, majd meglátjuk. A fő foglalkozásom a memoárom írása. De hosszú história. Még mindig nem értem el, de messziről se, a 14-es háborút. Pedig hát az én igazi művészetem a két világháború között pergett le.

Tegnap este volt egy nagy szobor árverés. Ezt ti Magyarországon nem ismeritek. Ezek az árveréseken, ahol egész Párizs (és néha külföld) amatőrjei és nagykereskedői összegyűlnek, és sok jót és sok rosszat művelnek, ami az árakat illeti, és persze ezt az ő érdekeik szerint. Ha van kereskedő, ő kitartja az árakat. Ha nincs elvesztél (kevés kivétellel!). Négy szobrom és egy rajzom ment el. Az egyik szobrom nagyon *jó áron*. Nem mondtam, hogy ezen az árverésen csak neves művészek szobrai szerepeltek. Rodin, Bourdelle, Maillol, etc. Egész Párizs művészvilága tudja, hogy én is szerepeltem.

Hidasiékát elvittem. El voltak ragadtatva. Hidasiné részletesen fog írni a dologról. Majd olvasod. Ő hozta el tegnap a „Tükör” rólam szóló számát. Nem, értem Lázárt. Nagyon

sok *téves adatot* adott le rólam! Hogy tehette ezt ő? De kérlek, erről ne beszélj senkinek. Különb is már késő. A memoárjaim mindent rendbe hoznak. Szó esett itt, hogy talán lesz egy francia kiadom is! Most pedig kellemes ünnepeket és boldog újévet kívánok neked, családodnak.

Sok jó barátsággal
Csáky

55

Kedves Szelesi

66. XII. 29.

Köszönöm jó lapodat és a jókívánságodat. Én is küldöm neked az enyéimet, a legjobbakat az újesztendőre.

Ami engem illet, rám fér a jókívánság, ami az egészségemet illeti. Bizony igazán nem jó. Elég hirtelen jött. Elfulladok, kapkodok a levegő után, mint a szárazra tett hal. És ez éjjel és nappal. Életemben először vagyok beteg és úgy találom, hogy igazán nem jó.

Semmi különösebb újságot írni nem tudok. A hülye ünnepek miatt minden megállt. Az emberek elutaztak, vagy esznek-isznak. Hetekbe kerül, amíg minden a régi kerékvágásban gördül tovább. Hidasiné most újra Budapesten volt, de egész rövid ideig, a saját ügyeiben, de alig látott valakit. Így aztán semmi újat nem csinálhatott, és nem írhatok. Elég gyakran jönnek hozzám és visznek kocsin hozzájuk. Ők az egyedüliek, akikkel összejövök.

Gizikétől jött egy kedves levél, de a tartalma, a hang körülbelül mindig ugyanaz. Hogy is lehetne más?

Sok jó barátsággal
Csáky

56

Küldöm a legjobb kívánataimat az új esztendőre a Louvre-ből. ....

Sok jó barátsággal
Csáky

57

Kedves Szelesi

67. II. 1.

Kissé megkésve felelek. Ennek komoly oka van. Te jóbarátilag optimista módon írtál a betegségemről. Szerettem volna, hogy igazad legyen. De sajnos a kórházból írok neked, ahol január 9-óta fekszem. A háziorvosom hamarosan belátta, hogy otthon lehetetlen lett volna kezelni. Így aztán rögtön a kórházba küldött. Valamivel jobban érzem magam, de a gyógyulás hosszú lesz, és nem tartanak itt végig. Szükség van a helyre.

Szóval adnak egy kis kezelési módot otthonra. Persze nem vizsgálják meg. Ki? Dolgoznom nem lesz szabad. De mivel úgyis csak az emlékirataimnak szentelem az időmet, azt lehet. És néha-néha egy orvos is eljön. A lányom mellettem lesz, de órá nem nagyon számíthatok, az evést és más apró dolgokat kivéve. A fontos a szív kérdés. Itt azt mondják, hogy kezd lassulni. de itt minden megvan ahhoz, hogy gyógyítsák. Hidasiék sűrűn jönnek és jönni fognak, ha otthon leszek.

Légy szíves, ha lehet, értesíts egy pár embert az állapotomról (Bajomi-Lázár!), nehogy azt gondolják, hogy hanyag vagyok. Írj továbbra is a rendes lakás-címemre, mert mondom, nem tudom meddig maradok itt.

Sok jó barátsággal
Csáky

58

Kedves Szelesi

67. III. 1.

Utóbbi leveledben nagyon jóleső optimizmussal írsz a betegségemről.

Sajnos a tény más! Óh nagyon is más. Itthon vagyok, de nagyon betegen. Teljesen legyöngültem, enni, aludni alig tudok. Persze folyton fekszem. Rég nem láttam az eget. Az orvos jön. Ad orvosságot és „tanácsokat”. Egy jó orvos, barátom. Mit tehet más?

Megkaptam a szép „Tiszatáj” folyóiratot és a cikket az én fényképpemmel. De nem értelek. Mi soha nem ebédeltünk a műtermemben, hanem egy jó vendéglőben Paris legjobb negyedében. Bevallom, kedves Zoltán, ezt nem szeretem. Mi van Gizivel. Ő azt sem tudja, hogy beteg vagyok. De írásra nincs erőm.

Sok jó barátsággal
Csáky

59

Kedves Szelesi

67. III. 23.

Nem kell nagyon komolyan venni az én megjegyzésemet a „műtermem ebédjét” illetően (amiről nekem fogalmam sincs). Az ilyesminek nem kell zavarnia jó megértésünket. Ezért írok neked elég gyorsan bár az írásomból látod, hogy az egészségem távolról sem jött vissza.

Ezelőtt egy héttel a szívverésem meglassult. De pár nap óta újra gyorsan ver. Az orvosom nem tud mást tenni, mint folytatni a kezelésemet tovább, úgy mint eddig. Persze, akik távol vannak nem érthetik meg, hogy voltaképpen milyen fontosságú betegségről van szó. Csak annyit mondhatok, hogy egy hete az orvosom nagyon megijedt. Attól félt, hogy vissza kell mennem a kórházba, de ezúttal a „sebészeti” osztályra, ami nem kis dolog.

Szóval minden megy tovább, mint azelőtt és semmi jobbat nem írhatok. Majd meglátjuk!

Aki megharagudott, az Gizike volt. Micsoda nagy gyerek kora dacára! Ugyanis írt nekem kissé megsértődve, hogy már régen visszament Jugoszláviából és én nem írtam

neki levelet! Én ugyanis nem tudtam, hogy bár nem tudva, hogy ő hol van, *nekem* kellett volna írni először. Életemben először hallok ilyesmit. Erre válaszoltam, hogy 1./ Azt sem tudtam, hogy ő újra Szegeden van, mert ő ezt (mint kellett volna), nem írta meg nekem. 2./ Hogy az ő levelét én a kórházban kaptam meg, ahol nagyon, de nagyon komoly bajban voltam. De úgy látszik ezt ő nem értette meg, hogy nem egy nehéz betegségben szenvedő embernek kell írni először egy jó egészségben lévő valakinek. Azóta, hogy ezt a levelet megírtam (március 12-én), őtőle választ nem kaptam. Pedig tudta, hogy most volt a név- és születésnapom, és úgy a jugoszláviai, mint a pesti rokonoktól kaptam szép sorokat. Kivéve az én kedves kis szegedi Gizikémtől. Ebben nagy gyűlölet van, hogy ezt megtegye. Nagyon szeretném tudni, hogy mi a véleményed erről.

Amint írom rettenetesen legyöngültem. Csak egy borotválkozás kimerített, és egy vastag szótár emelése kínosan nehéz volt (nekem, a márványfaragónak!). Az orvosom adott erősítő szereket ma. Majd meglátjuk. Kínos az egyedüllét. Alig jön valaki hozzám egy pár percre. A legtöbb időm a fekvéssel telik el, de erőltetem a felkelést a szobámban. A reményem a tavasz. Már közel van, és talán az enyhe idők valamennyire rendbe hoznak. Párizsban nem volt tél csak hét nap, régen. De bár nem volt langyos a levegő, mégis túl hűvös. Nem betegnek való.

(Az egyik nagy kellemetlenség az életemben – az egész jövő életemben – az, az hogy szó nélkül kell elmennem. Nagyon kellemetlen.) Most pedig elfáradtam.

Jó barátsággal
Csáky.

Sajnálom Gizike esetét! Kedves kislány!

60

Kedves Szelesi

67. IV. 11.

Hogy leveled örömet okozott, azt abból is láthatod, hogy rögtön válaszolok. Jól esik levelet kapni. Sajnos egy idő óta és mindinkább le kell mondanom a levelekről. Ennek egyszerű oka az, hogy lassan nincs és mindkevésbé lesz, aki nekem írhatna. Ez a magas kor egyik átka. Lassan egyedül marad az ember. Kihaltak! Azok, akikkel az új művészet irányát megalkottuk, már nem léteznek. Picasso-t kivéve, aki él, de akivel nem volt szoros baráti kapcsolat. (Az én hibámból, mert én hanyagoltam el.)

A rokonok? Nem élnek, vagy már nem esik jól nekik az írás. Jugoszláviai két unokatestvérem a születésnapomra ír. Más már nincs. Gizike? Nagyon igaz, mindaz, amit róla írsz. Szegény kis asszonyka! Pedig nyugodt és boldog lehetne az élete, ha nem volna „emberiszonya”. Jól tudja, hogy beteg vagyok. Én írtam neki, akkor amikor neked, Ő még nem felelt (bár semmi dolga és rója az életét egyedül), és tudom, hogy sokáig fogok még várni. Panaszkodott, hogy ha a Múzeumba megy, te nem vagy ott véletlenül. Ezért én írtam neki, hogy a Múzeumban van „telefon”! De ő még az őskorban él. Mit csináljunk?

Az én magyarországi utazásom az egészségetől függ. A meghívás (hivatalos) már itt van. De az mikor történhet meg, azt igazán nem tudhatom. Na, meg egy nagy baj van és nem tudom, hogy lehet elintézni: nekem a szívem miatt nem szabad sós ételt enni. Egy csipetnyi

sót sem! Itthon ez, bár kellemetlen, de könnyű. De az utazásban és ott? A szívem miatt nem mehetek repülőn. A hálókocsiban is kell enni. Mit? Látod nem kis dolog a betegség.

Az állapotomról nem mondhatom, hogy „rossz”. De mit tudom én? A szívem néha gyors, néha – de ritkán – rendes. Azt hiszem minden a melegebb időtől függ, de még nem tartunk ott, bár nincs „igazán hideg, úgy szeretnék már lemenni az utcára! Nagyon unom magamat. Három folyóiratot kapok, vagy vásárolok, de az 3-4 nap. A könyveimet már annyira ismerem. Új könyvet venni? Pénzkidobás az én koromban. No, meg milyen könyvet? Így aztán unom az életemet.

Hidasiék jönnek két este egy héten. De csak egy órára, mert nagyon elvannak foglalva. A diplomácia nem hagy egy percet sem szabadon. És nemcsak Párizsról van szó! Korántsem. Bejárja az országot hivatalos egyénekekkel, akik hazulról jönnek hivatalos ügyben különböző francia városokba. Kisérni, vezetni kell őket, jelen lenni a tanácskozásaikon stb. Szép tőlük, hogy mégis eljönnek hozzám sűrűn, a vacsora után.

Van még egy francia barátom, aki foglalkozik velem, vagyis az ügyeimmel. de minden és minden nagyon sok időbe kerül, dacára annak, hogy ő üzletember (*nem kis* üzletekben!). Látod ennyi az összes ismerős köröm. Más még véletlenül sem jön el. Ki jöhetne? Az üzletembert sem láttam közel egy hónap óta. Ír egy lapot vagy küld sürgönyt, hogy ne nyugtalankodjak.

Örülök a jugoszláv terveidnek. Ez nagyon jó. Lassan az lesz, aminek kell, hogy legyél. De az *mindig* sok és hosszú munkába és szorgalomba kerül. De nálad ez létezik. Ha van időd, írd egy pár sort. Talán nehéz elolvasni leveleimet. De soha se volt *jó* írásom és most, hogy gyenge vagyok nagyon, a tollat vezetni nehéz.

Sok jó barátsággal
Csáky

József franciául: Joseph

61

Kedves Szelesi

67. IV. 27.

Pár sort soron kívül. Nem sok idő múlva egy jó barátom utazik át Magyarországon Romániába menet. Szeretné megismerni Délmagyarországot (Szeged, Pécs). Ő magyar eredetű francia, jól beszél magyarul. A felesége francia. Elektromos mérnök. Nagyon kedves emberek. Foglalkoznál velük egy kicsit? Nekem teszel szívességet. Ha lehet, előre értesítelek, melyik napon érkeznek. Mivel kocsival mennek, nem lesz neked fáradságos.

Itt semmi különös újság. Úgy néz ki, hogy már gyógyuló félben vagyok, bár néha van egy kellemetlen, kínos napom (mint tegnap pl.). De az idő javulni kezd és minden reményem benne van.

Vasárnap Hidasiék kocsiba ültetnek és elvisznek vidékre, a Rákóczi-emlékművet megnézni, amit én csináltam a két háború között. Ott élt Rákóczi nagyon szegény szerzetesekkel, és onnan ment Rodostóba. De a halála után a szívét – saját végrendelete szerint – ide küldték és a szerzetesek temették el. Azért van ott az emlékművem. Semmi figurális nincs rajta: csupán architektúra. Ha Hidasi is úgy akarja, kapsz egy fényképet. Tájékoztatlak és talán a „Tiszatáj” leközli.

Mi van Gizivel: Láttad?

Sok jó barátsággal
Csáky

Ha írsz, iparkodj nem közönséges bélyeget tenni a leveledre. Itt vannak az amatőrök. Előre is köszönöm.

62

Kedves Szelesi

67. V. 24.

A késésem a válasszal úgy jött, hogy vártam egy pár sort a barátomtól, vagyis határozott dátumot a Szegedre utazásukról. Tegnap ez megjött és így sietek írni. *Ők jún. 14–15-én gondolják, hogy Szegeden lesznek*, – Romániából visszajövet. De nem lehetetlen, hogy vagy két nappal hamarabb, vagy ugyanannyival később. *Szóval 12-től – 17-ig*. Öt nap. Ezen idő alatt, ha nem vagy a múzeumba, légy olyan jó ott meghagyni, hogy hány órákor mégy vissza. Előre is köszönöm.

Itt semmi különös újság. Az egészségem javul, de nagyon lassan ebben az esős és hideg tavaszi időben. Nekem melege volna szükségem és éppen ez hiányzik. Képzeld el, hogy *be kell fűteni* ebéd és vacsora idején. Az emlékirataim se haladhatnak. Először a hideg, és még nem vagyok elég erős, és egy levél a legtöbb, amit írhatok. Nehéz 6 hónapos betegségből (főleg szívbajból) teljesen felgyógyulni. Ha ez így tart tovább, nem tudom mikor lesz valami a magyarországi utazásomból. Ősszel? Ki tudja előre?

A szobrászatról még szó sem lehet. Rajzolni sem igen tudnék, pedig több ízben forog a fejemben. Itt lassan újra felkapnak. Párizs legnagyobb szobrász-galériájának tulajdonosa jött váratlanul! – csütörtökön. Németországban lesz egy szobrászati-kiállítás és oda meghívtak (persze az ő költségükre), és a „Bourdelle Társaság” megkért, hogy legyek tagja. Szóval forgalomba jön *újra* a nevem.

Giziről semmi hír. Furcsa kis asszonyka!

A baj most nálam ott van, hogy nem mehetek úgyszólván sehova. A lépcsők ugyanis be vannak tiltva orvosilag (mint a só). Márpedig a Metro a földalatt van és sokszor elég mélyen. És az ismerőseim meghívását sem fogadhatom el, ha nincs lift a házukban. És sajnos ez egész életemre szól. Miért is van az embernek szíve? Anélkül jobb és szebb lenne az élet.

De elfáradtam.

Sok jó barátsággal
Csáky

A Rákóczi-emlékmű fényképét még nem hívták elő. Ha megjön, küldöm. De „diapozitív”. Azt mondják, hogy abból szép és jó reprodukciót lehet csinálni. Persze a fényképpel küldöm majd az adatokat, ami az emlékművet illeti.

Cs.

Kedves Szelesi

67. VI. 9.

Ime itt küldöm a Rákóczi-emlékmű fényképét. Ez, amint látod egy egy diapozitív. De itt is, Budapesten is a diapozitívról nagyon jó reprodukciót tudnak készíteni. Remélem Szegeden is.

Az adatok ezek:

1937-ben a magyar kolónia elhatározta, hogy emlékművet emeltetnek ott, ahol Rákóczi egy időt töltött a „CAMALDOLE” szerzetesei között, mert megszerette a nagyon egyszerű életmódjukat. A helyet, ahol a szerzetesek éltek (és egy ideig Rákóczi): GROSBOIS-nak hívják ma is.

Innen ment Rákóczi Törökországba, ahol mint tudjuk, meghalt. De végrendeletében meghagyta, hogy a szívét küldjék el a szerzeteseknek és ott temessék el. A műemlékem ott van felállítva, ahova a szívét temették.

Az emlékműre pályázat volt, de nem fogadtak el egy pályázatot sem, mert bronzszobrokat tervezett minden szobrász és ez túl drága lett volna. A pénz hiányzott. (Én nem pályáztam). Végre engem bíztak meg (pályázat nélkül), hogy csináljak egy emlékművet emberi alak (vagyis bronz) nélkül. Én a székely sírokat díszítő kopjafa motivumot választottam, mert Rákóczi erdélyi eredetű volt.

Hozzá teszem, hogy akik a pénzt gyűjtötték az emlékre, egy részét elrabolták, és én végül ráfizettem a dologra, mert a kőfaragókat én fizettem. Szóval egyrészt az én költségemen lett felállítva az emlékmű.

Ha írsz a dologról, *csak szegedi lapokba írj!* Mert Hidasiné ír egy budapesti lapba. (Azt hiszem női lapba, amelynek munkatársa.) Amikor e sorok megérkeznek már talán ott vannak a párizsi barátaim. Vagy hamarosan megérkeznek. Majd megírod, hogy történt a dolog.

Tudtál beszélni Gizikével? Nehéz eset!

Semmi újság. Az egészségem úgy látszik javulófélben van. Csak igen legyengültem és hamar fáradt vagyok. Már bíztam a múlt napok enyhe időjárásában, mert hittem, hogy az hoz majd rendbe. De tegnap óta ismét zuhog az eső és hideg van. Mit csinál a nap? Várom leveled.

Barátsággal
Csáky

Kedves Szelesi

1967. VII. 13.

Nem tudom, hogy történhetett a dolog. A barátaim kerestek a Múzeumban. Ott azt mondták nekik, hogy te egy gyűlésen vagy, de nem mondták, hogy hol. A lakásodon is voltak, de ott sem volt senki. Így aztán elhagyták Szegedet, ahová hiába mentek.

Itt nálam semmi újság. Még mindig nehéz a járkálás. Itthon vagyok majdnem mindig, csak akkor nem, ha eljönnek értem kocsin és hazavisznek. Itthon ülök vagy leheveredem.

Különben minden olyan, mintha egészséges volnék. Egy új baj zúdult rám. A szemeimmel van bajom. Nehéz az írás, pedig még messziről sincs kész az Emlékiratom. Még nagyon messze vagyok a végétől.

(M megbocsáss, hogy ceruzával folytatom, de kifogyott a tollamból a tinta.) Így aztán csak keveset írok, mármint az Emlékiratomat. A szemeim nagyon fáradtak és nehezen látok, ha három oldalt írok. Különben semmi újság. Minden úgy megy, mint eddig. Nehéz a járás. És ez nem jó. Tudsz Giziről. Nekem nem ír.

Jó barátsággal
Csáky

65

Kedves Szelesi

67. VIII. 24.

Szokásom ellenére kissé megvárattalak az írásal. Az oka az, hogy mind nehezebbé és nehezebbé az írás. Nem tudom miért, az orvos se. Maradék a betegségemből. Ugyanígy vagyok a járással. Nehezen tudom rakni a lábaimat, egyiket a másik elé. Az orvos biztat, hogy ez javulni fog, de én nem hiszem. Talán ha a hűvös idők jönnek. Majd meglátom. Az egyedüli fontos újság az, hogy befejeztem az Emlékirataimat. Hidasiné fordítja. Jelenleg Budapesten van és tárgyal a kiadóval. Nagyon szomorú dolog, hogy nemsokára itt hagynak véglegesen. Hidasi ideje a nagykövetségén letelt. Jóbarátokat veszítetek el, akik nem lesznek helyettesíthetők. Nem tudom ki jön helyettük, de az csak egy ismerős lehet legjobb esetben. A barátság ritka dolog.

Nem láttam viszont a barátaimat, akik nem találtak meg tégedet Szegeden. Kin múltott ez? Megbocsáss az írásomért. Nehezen megy nagyon, nem tudom miért. Az orvos sem tudja. Maradék a betegségemből, de miért? A betegségem alatt tudtam írni. A járás is nehezemre esik. Lehet, hogy a kor. De a betegségemig szaladtam, mint a nyúl. Ilyen gyorsan agastyán lett volna belőlem? Az orvos bizakodik, hogy meg fog javulni a dolog. De mikor?

Gizitől kaptam levelet. Már válaszoltam neki. Nem tudom mikor még Moszkvába. Talán meg se kapod a levelet. Megbocsáss, befejezem, mert nehéz az írás.

Sok barátsággal
Csáky

66

Kedves Szelesi

967. IX. 5.

Azt hiszem rosszul fejeztem ki magamat. Lábaim nem fájnak. Csak a járás nehéz. Kissé tötyögve járok és lassan. Különben semmi fájdalom. Pihenő állapotban, vagyis ülve, vagy fekve semmi okom nincs panasztra. Csak a menés nehéz, bár fájdalom nélküli. Ami az írást illeti, ugyanaz történik. Nehéz vezetni a tollat, formálni a betűket. Arra pedig, hogy úgymond „rajzoljam” a betűket, nincs se kedvem, se türelmem.

Ami a párizsi barátaim szegedi látogatását illeti sajnálatos dolog. A nőt csak egy kevés időre láttam, a férfi nem jött el. Bizonyosan neheztelnek. Mit csinálhatok; Semmit. Nem is jöttek el hozzám, hogy kibeszéljem magamat, most hogy tudom miként történt a dolog. Hidasiék e hónap közepén hagyják el Párizst véglegesen. Nagyon sajnálom őket, mert kedves jó barátaim voltak. Behelyettesíteni ezt nem lehet. Többé talán soha nem látom őket. Szomorú!

E sorokat még talán megkapod moszkvai utazásod előtt. Ezért nagyon örülök, mert ez részre nagyon szép dolog. Én nekem már minden ilyesmiről le kell mondanom. Szomorú dolog az öregség.

Sok jó barátsággal
Csáky

67

Kedves Szelesi

67. X. 25.

Elképzelem, milyen örömmel teli utazást tettél Szovjetunióban. Én főleg a szép múzeumok miatt irigyellek. Tudom hírből, hogy milyen remekművekkel teli a Leningrádi Múzeum. Te előadást tartottál ott. De milyen nyelven, mert azt hiszem oroszul nem tudsz. Magyarul? Akkor volt, aki folyton tolmácsoljon. Látom írásodból, hogy szépen sikerült mindez.

Én semmi jót nem tudok írni magamról. Sőt sokkal rosszabbat nem is írhatnék. Hiába rám jár a rúd. Nem érdemeltem meg. Miért éppen engem ver a sors? Egy hét óta a lányom az elmebajosok kórházában van. Talán örökre, mert nagyon komoly krízissel vitték be egy éjjel a múlt héten. Nem jött meglepetésszerűen. Tudtam, hogy nem rendes. De ilyen krízisre nem is gondoltam. Még ráadásul messze van Párizstól. Hamarosan nem is mehetek oda. Várom, hogy valaki, aki most el van foglalva, oda visz kocsival.

Nem igen lehet elképzelni, milyen kemény csapás ez nekem. Először is a lányom, akit szeretek. Az egyedüli hozzám tartozó lény volt. Most már nincs senkim. Teljesen egyedül maradtam. És ő is teljesen elszakadva érezheti magát. Ez még súlyosabbá teszi az állapotát. Megbocsáss, hogy ilyen terjedelmesen írok az esetről, de nekem ő volt minden. Mi más tudna engem érdekelni.

Legközelebbi levelemben megtudom majd talán írni, hogy milyen állapotban van, és van-e remény, hogy meggyógyuljon. Minden esetre a jövő héten látni fogom, ha... lehet.

Sok jó barátsággal
Csáky

68

Kedves Szelesi

67. XII. 26.

Bocsásd meg a késést. Meg voltam győződve, hogy rajtad volt a sor, hogy írj. Tévedtem. Köszönöm a jókívánságaidat és én is küldöm neked az enyéimet, a legjobbakat.

Szükségünk volna rá, hogy minden jobbra forduljon, mert mind a ketten szenvedünk a sors-tól. A lányom még mindig kórházban van, messze Párizstól, és csak ritkán látom. Pedig nagyon szeretném, ha mellettem volna. Ő az egyedüli hozzám tartozó lény. És szükségem is volna rá. Nagyon egyedül vagyok.

Az én egészségem sem kitűnő. Még az írás is nehéz. A járás direkt nehezemre esik. Magamnak kell foglalkozni minden teendővel, ami nekem kínos. Giziről semmi hír. Talán nekem kellene írnom. De írni is nehéz. Remélem a feleséged nem sokára jobban lesz.

Sok jó barátsággal
Csáky

69

Kedves Szelesi

68. I. 24.

Mint mindig, a leveled örömmel olvastam. Szóval várod haza a feleségedet.

Az én lányom már itthon van véglegesen. Nagyon örülök neki. Egész rendes állapotban van. Minden dolgot elvégez. Nekem nem kell törődni semmivel. Remélem, hogy ezentúl mindig így lesz. Mert bizony nekem már kínos minden akció. A járás nagyon, de nagyon nehéz, pedig nagyon kis járkálásról van szó, bevásárolni a szükséges dolgokat.

Bocsásd meg az őszinteségemet, de az írás is mind nehezebb és nehezebb lett. És nem is tudom, hogy olvasható-e? Ha te tudnád mennyi időbe és erőfeszítésbe kerül egy levél megírása! Hiába, a kor az kor. Már ugyyszólván 80 éves vagyok, és ezt nagyon megérezem. Azt hiszem minden tervemről le kell mondanom. Utazásról szó sem lehet, azt hiszem soha. Nehéz ezt beismerni, de kénytelen vagyok. A munkáról is azt hiszem le kell mondanom. Majd meglátom tavasszal, de nem remélek semmit. Azt hiszem sajnos, hogy sokat többé nem fogok tudni csinálni. Szomorú, de így van.

Giziről nem tudok. Neki kellene tudni, hogy nekem az írás nagyon nehéz dolog, és nem várni tőlem levelet. A cikketet várom, mert jól esik olvasni mindent, amit írsz.

Sok jó barátsággal
Csáky

70

Kedves Szelesi

13. III. 68.

Hálás köszönetemet küldöm a leveledért, és a cikkért. Nagyon meglepett, mert igazán megfeledeztem az éveim számáról. Sok minden jót kívánsz nekem, de sajnos mindennek az ellenkezője való. Sajnos a jó egészségről azt hiszem már le kell mondanom. Az erőm elhagyott és alig tudom e levelet is megírni. Egészen legyöngültem. Csak 10-15 percre megyek ki az utcára. A többi idő alatt vagy fekszem, vagy üldögélek.

Nem tudom mit hoz majd a tavasz, de nem igen remélek változást. Hiába a kor, az kor. A múlt évi betegségelem levert a lábamról, féltő, hogy véglegesen. Még ez a kis írás is

nagyon nehezemre esik, és ez az oka, hogy nem írtam sokáig. Majd meglátom tavasszal. Azonban már most sem remélem, hogy valaha is dolgozni tudok.

Leveledben magadról nem írsz. Hogy vagy? Sokat dolgozol? Amióra legyöngültem tudom igazán, hogy milyen jó dolgozni tudni. Az az élet.

Giziről nem tudok semmit. Nagyon régen írt utóljára, nem is emlékszem mikor. Bizonyosan nem tud a 80-ik évevről, mert remélem írni talán nem beteg. Ha talán te egy lapot írnál neki, arra reagálna. Nem szeretném egészen elveszíteni.

Sok jó barátsággal
Józsi

71

Kedves Szelesi

68. III. 27.

Nagyon hálásan köszönöm a szép cikkedet. Nagyon beteg vagyok. Megbocsáss, hogy nem írok többet.

Sok jó barátsággal és mégegyszer köszönet
Csáky

Légy szíves értesíteni Gizit, hogy beteg vagyok, de sokat gondolok rá.

72

Kedves Barátom

68. IV. 16.

Pár sort írok, mert nehéz az írás. Az én betegségem nagyon soká fog tartani, talán egész életemben (ami marad). Talán a jó meleg napok jót fognak tenni. Nagyon köszönöm, de csomagot *ne küldjete*k. Rettenetes nagy vámot kell fizetni.

Ölel
Csáky

73

Kedves Szelesi

68. VII. 18.

Mi van veled? már régóta nem kapok tőled egy sort se. Nem is tudom kin van a sor írni. Magamról csak annyit, hogy mind nehezebb és nehezebb az írás. Azért csak egy pár sort, hogy életjelt adjak magamról.

Nagyon legyöngültem. Bár itt van a nyár. Nem segített rajtam. Ez már nem betegség nálam, hanem az öregség. Az írásom, mint látod, csaknem olvashatatlan és még így is nehezemre esik. Semmi újságot írni nem tudok. Nem történik velem semmi. Nincs erőm menni valahova. Egész nap üldögélek.

Írj egy pár sort.

Sok jó barátsággal
Csáky

74

Kedves Szelesi

68. VIII. 2.

Bizony nagyon elhallgattunk. Ezért nagyon megörültem a levelednek. Amit írsz nagyon elszomorító. Főleg ami a feleségedet illeti. Mit mondanak az orvosok? Lehet a dolgot segíteni? Elképzelem milyen körülmények között élsz.

Ami engemet illet, én tulajdonképpen nem vagyok beteg. Az én bajom az öregség, és érzem segíteni nem lehet. Ebből nem lehet kigyógyulni, sajnos. Minden nehezemre esik. A járásról nem is beszélek. Ha lemegyek a lányommal bevásárolni, ez a legtöbb, amit tehetek. Itthon pedig ülök. És ez most már mindig így lesz a legjobb esetben.

Gondolom, milyen nehéz helyzetben vagy. A betegségeken kívül, te nyáron nagyon el vagy foglalva. Itt a nyár nagyon enyhe. Sőt néha határozottan hűvös. Nagy melegekről szó sem volt. Most már nem is igen lesz. Én írtam Gizinek, de még nem igen remélek választ. Nem jó levélíró, pedig ideje van rá. Nem sok dolga lehet. Írj, ha tudsz. Mindig jólesik.

Sok jó barátsággal
Csáky

75

Kedves Szelesi

68. 10. 17.

Megbocsáss, hogy ilyen nagyon elkéstem az írással. Ez az öregségem miatt történt. Mind nehezebbemre esik az írás. Nem is tudom olvasható-e? Mondanivalóm nincs. Napjaimat üldögéléssel töltöm, mert járnai úgyszólván nem tudok. A lányomat elkísérem bevásárlásra. Ennyi az egész, 20 perc.

Szomorú dolog az öregség. Különben nem vagyok beteg, szerencsére. A lányom foglalkozik velem, és mindent megcsinál, amit kell. Gizitől már hónapok óta nem kaptam választ. Én írtam neki utóljára. Hát te, hogy vagy? Feleséged??

Sok jó barátsággal
Csáky

76

Kedves Szelesi

1968. dec. 14.

Megkaptam szomorú leveledet. Valóban nincs szerencséd. A feleséged és a te baleseted. Remélem a leveled óta jobbulás állt be.

Ami engemet illet, mindinkább legyöngülök. Már alig tudok járni. Bocsásd meg hát, ha e levelem is ilyen rövid. Nincs is mit írnom. A napom legnagyobb részét az ágyamon töltöm, csak délben ebédelni kelek fel. Legyöngültem egészen.

Érdekel az állapotod. Írd meg, ha lehet.

Üdvözöl
Csáky

77

Kedves Szelesi

1968. XII. 28.

Szomorú leveledet megkaptam. Én se tudok vígabb dolgokat írni.

Nem vagyok beteg, de meglepett az öregség minden baja és ez nagyon kínos dolog. Alig tudok írni. Azért megbocsáss, ha levelem rövid. Nincs írivalóm se. A nap legnagyobb részét az ágyon töltöm. Mit csinálhatok még? Olvasni nem igen tudok már. Rosszul látok. Ez egy oka annak, hogy nehéz írni. Én sem tudok semmit Giziről.

Jobb újévet kívánok, mint ez volt.

Ölel
Csáky

78

Kedves Szelesi

1969. V. 19.

Azt hiszem rajtam volt a sor az írásra. Te megelőztél, és ezért hálás vagyok. Ugyanis nagyon nehezemre esik az írás. Az egészségem nem rossz, de nagyon le vagyok gyengülve. A napjaimat az ágyon fekvéssel töltöm. Nem tudok semmit sem csinálni. Néha, ha szép idő van – ami ritka eset –, sétálok kicsit a levegőn, de csak 15-20 percig. Ennyi elég.

A feleséged állapota elszomorító. Ilyen fiatalon! Te se örvendsz mindig jó egészségnek.

Ha én nem volnék így legyengülve, minden rendben lenne. De nagyon gyenge vagyok. A szemeim is rosszak. Nem látok jól írni. Giziről semmi hír. Mi van vele?

Sok jó barátsággal
Csáky

79

Kedves Szelesi

1969. VIII. 25.

Leveled nagy örömet okozott. Ami a kiállításomat illeti, azt hiszem erről le kell mondani. Kevés rajzom van, nincs meg a kiállítási anyag. Ami pedig a szobrokat illeti,

azok gipszből vannak és így törékenyek. Különben is drága mulatság egy kiállítás anyagát elküldeni oda-vissza.

Köszönöm, hog gondoltatok rám, de a dolog kivihetetlen. Az én állapotom nem engedi meg, hogy rajzoljak. A munkámnak már vége. Többé sajnós nem fogok tudni dolgozni. Ez nagyon elszomorít, de mit tehetek? Ami pedig az utazást illeti, az teljesen lehetetlen. Alig tudok járni. Egy negyed órát sétálok naponta, ha szép idő van. Egészen legyöngültem.

Giziről már nagyon régóta nem hallok semmit. Ő nem tudja, milyen nehezemre esik az írás is. Nem tudom el tudod-e olvasni leveletem. Köszönöm a szép cikket.

Sok jó barátsággal
Csáky

Írj!

80

Kedves Szelesi

Borítékon található a dárum.
(1969. X. 27.)

Most arra kérlek, hogy a nálad levő szobraim fényképeiből küldj *rögtön* 30-at (harmincat) a *legjobbakból* erre a címre: Corvina Kiadó, Bíró Livia igazgató, V. Váczi utca 12. – Budapest.

Ami a szöveget illeti, az az én önéletrajzom, tehát én írtam. Ez természetes. Használat után visszaküldik neked mind a harmincat. Különben semmi újság.

Jó barátsággal
Csáky

Válogasd ki jól a fényképeket.

81

Kedves Szelesi

69. XII. 4.

Mi történt a 30 fényképpel? Megkértelek, hogy küld el azokat a Corvinához. (Bíró Livia, igazgató, Budapest, V. Váczi utca 12.)

Se te nem írsz, hogy a fényképek elmentek-e, se a Corvina nem ír, hogy megkapta-e azokat.

Légy olyan jó, válaszolj gyorsan. Nyugtalanít a dolog. Corvinának szüksége van a fényképekre.

Szeretettel
Csáky

Kedves Szelesi

69. XII. 19.

Már másodszer írom ugyanazt. Az első levelemre választ nem kaptam. Miért?

Megkértelek, hogy küldj 30 fényképet a Corvina Kiadóba (Bíró Livia, igazgató, Budapest, V. Váci u. 12.). A Corvina, se te nem írtok erről a levelemről, és hogy a fényképek elmentek-e? Semmi válasz. Mi történt?

Nagyon kérlek írj nekem erről. Nagyon nyugtalankodom. Remélek gyors választ.

Ölel
Csáky

Kedves Szelesi

1970. I. 8.

Kissé megkésve válaszolok, de nehezemre esik az írás. Nem tudom olvasható-e?

Örülök a híreknek, amelyeket az emlékirataimról adsz. És annak, hogy te is írsz bele. Mit? Kissé hosszúnak találok a fordítást.

Magamról nem igen tudok mit írni. Mind gyengébb és gyengébb vagyok. Írni alig tudok.

Jó barátsággal
Csáky

Bortékon található a dátum.
(1970. II. 26.)

Nagyon örültem levelednek.

Végre bizonyos hírt kaptam az emlékirataimat illetőleg. Már nem tudtam mi lett vele. A könyv megjelenése nincs közel, de végre bizonyos. Szóval májusban.

Kíváncsi vagyok, hogy te mit fogsz írni bele.

Itt nálam semmi hír. Nem igen tudok járni. Egész nap fekszem.

Sok jó barátsággal
Csáky

JEGYZETEK

1. (1961. IX. 9.)

Csáky párizsi műtermében a hatvanas években Szegedről többen tettek látogatást. Köztük dr. Lőkös Zoltán újságíró is, aki ebben az időben Szegeden, a Délmagyarország c. napilapnál dolgozott. „Emlékek Csáky József párizsi műterméből” c. cikke a Délmagyarország 1963. nov. 24. sz. jelent meg „Helyesbítés helyett”, mellyel Csáky Magyarországon elterjedt hamis halálhírét cáfolta meg.

Csáky József az általunk kért szegedi éveiről, indulásáról szóló rövid életrajzát 1962. IV. 20-án meg is küldte nekünk. A szülővárosát szerető idős mester kérését teljesítve megküldtük számára, *Bálint Sándor: Szeged városa* (Bp. 1959.) c. könyvét, melyben ő is megvan említve.

2. (1962. I. 20.)

Csáky József nehézségekkel teli fiatalsága, Párizsból hazaküldött levelei nyomán a szegedi újságokban már 1910–1912 között nyilvánosságra került. (Szegedi Híradó 1910. jún. 4.; Délmagyarország 1912. okt. 24.). Utóbb pedig e levelével együtt nekünk megküldött rövid önéletrajzában elevenítette fel ifjúsága emlékeit, melyet „Csáky József pályakezdése (Önéletrajzi részlet)” címmel, a Tiszatáj 1964. ápr.-máj.-jún. 4-5-6. számaiban jelentettük meg.

3. (1962. IV. 10.)

Csáky József: *Táncosnő* c. féléletnagyságú, ólomöntvényből készült szobrát Szeged Város Tanácsa vásárolt mege 1959-ben, amikor a mester több mint félszázados távollét után hazalátogatott (Magyar Nemzet, 1959. aug. 26.). Rövid időt szülővárosában, Szegeden is töltött (Délmagyarország, 1959. aug. 28.). Alkotásaiból Budapesten – a Kulturális Kapcsolatok Intézetének kiállító termében tárlatot rendeztek (Magyar Nemzet, 1959. szept. 1.). Szóban forgó *Táncosnő* c. szobrát Szegeden előbb a Honvéd téren helyezték el, majd e kevésbé alkalmas hely után, a Klauzál téren állították fel. A *Kislányfej* c. régi szobra a városi tanács tulajdonában van.

4. (1962. VIII. 4.)

A *Táncosnő* c. szegedi köztéri-szobráról készült felvételek megküldését köszöni meg a mester.

5. (1963. I. 9.)

Életrajzának további megírására, illetve megküldésére kértük Csákyt.

6. (1963. IX. 28.)

1963 nyarán, egy légből kapott hír nyomán Csáky József halálhíre terjedt el Magyarországon (Művészet, 1963. júl. 7. sz.), Délmagyarországon, 1963. aug. 28), melyet a mester e levelén kívül több helyre küldött tiltakozó soraival (Cs. J. levele Pogány Ö. Gáborhoz, Párizs, 1963. X. 12.) cáfolta meg. A sajnálatos télvedést a hazai sajtó is korrigálta (Lőkös Z.: i. cikke; Szelesi Zoltán: Levél Csáky Józsefnek Párizsba, – Művészet, 1964. 3. sz.).

7. (1963. X. 11.)

Csákynek ebből s az előbbi leveléből is kitűnik, hogy a 75 éves mester jó egészségnek örvend, és nemcsak sokat dolgozik, de munkásságát minden eddigénél elmélyültebbnek tartja.

Csáky József a róla – tervbevelt – monográfiájához, szobrairól készült fényképeket Budapestre küldte, melyek aztán hozzánk kerültek. A sokáig húzóódó kiadvány helyett került fel és nyert – már a művész halála után – 1972-ben megvalósulást Csáky memoárjának megjelentetése.

8. (9 – XII – 63.)

Csáky e levelében először ír a *Múzsák*-at ábrázoló kisplasztikai sorozatáról. Egy-egy újabb művéről (*Szédület* és *Csók*) vagy munkában levő alkotásairól mindig említést tesz.

9. (1964. I. 10.)

A már említett *Szédület* és a *Csók* című szobrairól nyilatkozott így. Levelében bővebben elemzi e két művét. A róla küldött amatőrfotók sajnos reprodukálásra nem alkalmasak. A „Csók” c. műve 1968-ban a Szépművészeti Múzeumba került.

10. (1964. I. 27.)

Csáky Józseftől kapott feljegyzés szerint művei vannak többek között: a párizsi Állami Modern Múzeumban (kő- és márványból való nőábrázolások, melyek 1913–1937 között készültek), továbbá a Norfolk Múzeumban (*Ülő nő*, kő, 1927.); valamint a Rotterdami Múzeumban (*Anya és gyermeke*, kő, 1927.). A harmincas években a *Leányka mellképe* és az *Álló leányalak* c. bronz-szobrai, valamint a *Kompozíció* c. gipsz-domborműve és *A művész lány*, *René* c. fehérmárvány szobra budapesti közgyűjtemnyekbe kerültek, melyeket újabban szerzett alkotásaival, ma a Magyar Nemzeti Galéria őrzi. A magántulajdonban levő szobrai közül a legtöbb Franciaországban (*Gyermekfej*, márvány, 1922; *Párduc*, mészkő, 1927.; *Álom*, kő, 1931.) és Hollandiában (*Anya gyermekével*, kő, 1956.; *Szemérem*, bronz, 1957.; *Tavas*, bronz, 1959.) található. 1928-ban készült két kőszobra, a *Nő könyvvel*, a Rotschild-gyűjteménybe, a *Fürdő után* c. alkotása pedig – annak idején – *Basch Loránd* tulajdonába került.

E levelében is a *Múzsá*-sorozatra utal.

Csáky hálája érthető – a tizes években Szegeden működő – *Szalay János* újságíró iránt, mert azzal, hogy Szeged város évi ezer koronás Ferenc József ösztöndíját 1910-ben neki ítélték oda, anyagilag lehetővé vált számára, hogy két éven át (1910–12 között) Párizsban az *Academia Blanche*-on és az *Academia La Palette*-n képezhesse magát. Szalay János több cikkében méltatta a fiatal Csáky tehetségét, mint pl. a „Joachim és Csáky” c. írásában (Délmagyarország, 1911. febr. 23.). A tizes évek szegedi sajtójában Csákyval foglalkozó alábbi írások közül is néhány beszámoló bizonyára Szalaytól származik: „Szegedi művészek idegenben” (Délm. 1911. aug. 19.); „Szegedi szobrász párizsi sikerei” (Délm. 1912. okt. 6.); „Szegedi művészek sikere külföldön” (Délm. 1913. áprl. 20.); „Művész-sors” (Szeged és vidéke, 1913. dec. 11.); „Szegedi szobrászok Párizsban” (Délm. 1914. márc. 27.); „Szegedi szobrász sikere Párizsban” (Szeged és Vidéke, 1914. áprl. 4.

11. (64. II. 19.)

Csáky a hatvanas években – s nyilván ezt megelőzően is – valóban a „legszerényebb”, sőt szegényes körülmények között élt Párizsban leányával. Megrendeléseket nem kapott, s anyagi gondjai voltak.

A Somogyi Könyvtárban lejátszódott fiatalkori epizódját „*Csáky József esete*” címmel, a Délmagyarország, 1964. júl. 26-i számában közöltük.

12. (64. III. 24.)

Az e levélben említett cikk: Szelesi Zoltán: Levél Csáky Józsefnek Párizsba. – *Művészet*, 1964. 3. sz. 35–36. Ennek tartalmára fentebb már hivatkoztunk.

Sz. Z. Párizsba való kijutására a mester többször közbenjárt.

13. (8 – IV – 64)

Kristó Béláné (Gizi), Csáky Szegeden élő unokahúga volt, akit nagy szeretettel, úgyszólván minden levelében megemlíti. A Csákyról tervbevetett monográfia, majd ennek elmaradása után, a memoárjának sorsa, az utolsó tíz éve alatt állandóan foglalkoztatta a mestert.

14. (1964. VI. 27.)

A nagyritkán előforduló vásárlások egyikét újságolja örömmel, mely munkakedvét fokozva, neki kezd a Múzsza-sorozatához.

15. (1964. VI. 30.)

Szalay János szegedi újságíró Csákyról szóló cikkeire fentebb utaltunk. A mester még öreg korában is hálásan emlékezik vissza Szalayra, mert amint írja: „... neki köszönhetem a Ferenc József-ösztöndíjat”.

16. (64. VIII. 19.)

Csáky Józseftől kértük, hogy küldje meg nekünk a Párizsba kerülésétől szóló rövid életrajzát, pályájának a külföldön történő kibontakozását. Ezt meg is írta és később eljuttatta hozzánk.

17. (1964. IX. 9.)

Csáky József részünkre küldött meghívó-levele Párizsba.

18. (64. IX. 22.)

Csáky büszkén mondogatta, hogy „egész életemben nem voltam beteg”. Ezért érthető, hogy a legkisebb átmeneti egészségi rendellenesség is nagyon idegesítette, mert munkájában megzavarta.

A szóban forgó amsterdami nemzetközi szobrászati kiállításra nem közvetlen Csáky küldött szobrokat, mert az ő műtermében csak gipsz-figurák voltak. Minden bizonnyal a Párizsi Modern Művészeti Múzeum – az ott őrzött régebbi Csáky-szobrokkal – képviseltette a mestert.

Csáky József európai ismeretség-körére utal, hogy Amsterdamban csakúgy voltak jóbarátai, mint Athénben, ahol a következő év (1965) tavaszán rendezett görög nemzetközi szobrászati-kiállításon szintén szerepel.

19. (64. X. 13.)

Csáky majdnem minden levelében szót ejt az időjárásról. Mondja is egyhelyütt, hogy „... mint az öregasszonyok, én is az időjárással kezdem”. Ez azonban nála korántsem volt üres konvenció. Mindig is komoly aggodalommal tekintett a tél közeledte felé. Ugyanis a hosszú, hideg hónapokban műterme használhatlanná vált, mert nem tudta fűteni. Nem volt rá módja, hogy a fűtés költségeit fedezze. Sőt még lakásának helyiségeit sem tudta teljesen felfűteni. Ezért késő ősztől kora tavaszig szobájába húzódva, hol rajzolt, hol kis szobrokat készített, illetve memoárját írta.

20. (64. X. 27.)

A mester mindig örömmel látta, illetve várta a szülővárosából őt meglátogató vendégeket. Így többek közül *Péter Lászlót* (aki „*Párizsi látogatások*” címmel a Délm. 1966. szept. 14. számában írt Csákyról), vagy a szegedi származású *D. Fehér Zsuzsát*, s nem kevésbé *Tápai Antal* szobrászművészt, akivel való találkozása sajnos elmaradt. Ennek okát több levélben kérdezte.

21. (64. X. 30.)

Csáknál a francia fővárosban 1964. novemberében tettünk látogatást. Erről részletesen a „*Látogatás Csáky Józsefnél Párizsban*” (Művészet, 1968. márc. 3. sz.) c. cikkünkben számoltunk be.

22. (64. XII. 9.)

Az idős mestert főleg a téli hónapokban egy Amiensben élő régi francia orvosbarátja szokta meghívni, akinek családi körében Csáky néhány hetet mindig kellemesen eltöltött. Figyelmességüket egy-egy rajzának vagy kisebb szobrának odaajándékozásával honorálta.

23. (18 – XII – 64)

A Magyar Rádió Csákyval szembeni figyelmességét tükrözi, hogy a Párizsban élő művészt, az év végén rendszeresen (pl. 1964–65-ben) megintervjuolta. E levelével együtt küldte el „párizsi-életrajz”-át is.

24. (1964. XII. 30.)

Csáky rövid önéletrajzának második részéről van szó, mely a mester párizsi életének, munkásságának összefoglalását adja.

25. (65. I. 2.)

A szóban forgó Csáky-önéletrajzot – melyben párizsi pályáját vázolta fel –, a Művészet 1968. márc. 3. sz.-ban megjelent – már említett – cikkünkben adtuk közre. A „*Párizsi múzeumokban*” c. írásunkban (Délmagyarország, 1965. dec. 1–3. sz.) szintén írtunk Csáky mesternél tett látogatásunkról.

26. (65. I. 17.)

Csáky József Párizs szélső kerületében, a Porte de Clignacourtnál, a mont arrei munkás-bérházak egyikében, a 2, rue Frédéric Schneider-ben lakott több mint negyven éven át csöndes magányban lányával együtt, aki fogorvosi asszisztensnőként dolgozott és

apját ellátta. Nehéz megélhetésüket csak súlyosabbá tette, hogy lánya elvesztette állását s ezentúl az idős mester bizonytalan kis jövedelmére támaszkodhattak.

27. (65. I. 22.)

28. (65. III. 25.)

A Csákyról szóló angol könyv kiadásából éppúgy nem lett semmi, mint a mester londoni kiállításából. Ez és az utóbbi évek során felmerült hasonló felelőtlen ígéretek Csákyt érthetően csalódottá, bizalmatlanná tették.

Az 1965-ben rendezett athéni szobrászati világtárláson ő is résztvesz. Erről a következő leveleiben is említést tesz.

29. (1965. IV. 10.)

Molnár Géza Csáky halálakor írt nekrológot „*Párizsban meghalt egy magyar művész...*” címmel (Népszabadság, 1971. máj. 22.).

30. (65. V. 7.)

Az itt szóba hozott francia állami vásárlás Csáky életében valószínűleg az utolsó volt, mert további leveleiben ilyesmiről nem ír. Leveléből kitűnik, hogy az athéni szobrászati világtárláson két régebbi szobrával szerepel. Erre az anyagi és erkölcsi eredményességre nagy szüksége volt, mely bizakodást jelentett számára.

31. (65. VI.17.)

Múzsza-sorozatával már 1965. augusztus végére készen lett, melyek megvásárlását a hazai kulturális szervek később terbevették.

32. (12 – VII – 65)

„Nyári-leveleiben” Csáky egy-egy megjegyzés erejéig mindig utal arra, hogy ebben az időszakban kiürül Párizs, az emberek nyaralni mennek. Környezetváltozásra, üdülésre bár neki is nagy szüksége lenne, de szegénysége miatt a koros mester ezt nem engedhette meg magának. Ezért is hatnak kissé fájdalmasnak, lemondónak e sorai. Vigasztalást, amint ez lenni szokott most is a munkában talált.

33. (65. IX. 1.)

Kétségtelen, hogy Csáky utolsó évtizedének legnagyobb teljesítménye az elkészült kilenc alakos *Múzsza*-sorozata lett. Végző fellobbanása volt az alkotóerejének. Egészségi állapota ugyanis az elkövetkezendő években annyira megromlik, hogy egy-egy kisebb szobrocskánál és reliefnél, illetve rajzok készítésénél többre már nem volt képes.

34. (1965. IX. 29.)

Úgy tűnik, hogy Csáky művei (főleg a régi szobrai) iránt ez év őszén szokatlanul megnövekedett az érdeklődés, amely – sorából érezhetően – örömmel, bizakodással töltötte el. Mindez azonban inkább a lehetőségek délibábos játéka, melyekből alig valósult meg valami.

Csákyt érdekelték a szegedi művészeti ügyek. Ezért is küldtünk számára itteni kiállítási-katalógusokat, múzeumi-füzeteket, könyveket stb. Jellemző, hogy nemcsak *Nyilasy Sándor* (1873–1934), városunk egykori jeles festője után tudakozódott, hanem olyan kis tápéi parasztlány felől is, mint *Tari Emma*, aki amatőr módon szobrászkodott. Levelet írt a mesternek, hogy szeretne nála tanulni Párizsban. Kérése sajnos teljesíthetetlen volt.

35. (3. X. 65.)

Csáky érezhető örömmel és izgalommal tesz említést Magyarországra való hivatalos meghívásának lehetőségéről és egy róla szóló kiadvány megjelentetési tervéről, melyet a mestert támogató *Hidasi János*, a párizsi magyar nagykövetség akkori munkatársa és felesége, *Szabó Gabriella* mozgatott, s sok szeretettel karolták fel az idős művészt.

36. (65. X. 24.)

Csáky József művészettörténeti rangját nemcsak a párizsi és más külföldi múzeumokban őrzött alkotásai fémjelzik. De az olyan jelentőségteljes művészeti-árverések is, melyeken a nagy modern szobrászok alkotásai között az ő művei is szerepelnek.

37. (65. XI. 7.)

E levélből sugárzik, hogy a munkája iránti érdeklődés – de a megélhetés kényszere is – újabb és újabb alkotások létrehozására ösztönzik Csákyt. Az, hogy ereje már csak kisméretű plasztikák megvalósítására elég, idős korával (és a komolyabb megbízások hiányával) magyarázható. Mindemellett igen figyelemre méltó, hogy 77 évesen is újat akar nyújtani, mert hisz a fejlődés megállíthatatlanságában.

38. (9. XI. 65.)

Csáky meghívása a kecskeméti vagy a hódmezővásárhelyi művésztelepen töltendő néhány hónapra, a hazai hivatalos helyeken akkoriban merült fel.

A művész téves halálhírének megcáfolásával kapcsolatos cikkről van szó.

Amint e levélből is kitűnik, Csáky lesujtó véleménnyel van az „árucikké” vált absztrakt művészetről, melynek divatja az ő háttérbeszorítását is előidézte.

39. (65. XI. 19.)

Amint ez lenni szokott, Csáky napjai kisebb-nagyobb remények és csalódások között telnek. Várja szobrait az athéni kiállításról és vár egy görög műkritikust, aki nem jön el hozzá. Reménykedik az amerikai műgyűjtő újabb, de elég kétséges szobor-vásárlásában. Ezalatt szorgalmasan dolgozgat egy-egy kisebb plasztikai munkán, de egészsége miatt ez nem lesz sokáig zavartalan.

40. (2. XII. 65.)

Részben a tél beállta és az ezzel járó fűtési gondok, a mozgási korlátozottság, a kellemetlen meghűlés, a műtermi munka hiánya, a várt látogatók elmaradása stb. – mind hozzájárulnak az idős mester rossz közérzetéhez, s ahhoz az elkeseredett kifakadásához, mely szerint Magyarországon őt mindenki elfelejtette. Hogy mennyire túlzó ez a pillanat-

nyi véleménye, ezt az a közlése is megcáfolja, hogy a magyar rádió – szokásos karácsony előtti – intervjuót vett tőle.

41. (1965. XII. 15.)

42. (66. II. 17.)

E levelében többek között – a kereskedelem által irányított absztrakt művészettel szembeni elutasító magatartásának ad ismét hangot. Soraiból most is – mind mindig – érződik a súlyos áldozat vállalás, amely ezen álláspontja mellett való állhatatos kitartásáért a műkereskedelmi divat Csákyt szegénységre és elhallgattatásra ítélte.

43. (66. III. 22.)

A rajzolás szükségességét plasztikai munkásságán belül – más szobrászoktól eltérően – Csáky rendkívül fontos és komoly dolognak tartotta, melyet szerinte nem lehet csak úgy „mellékesen” művelni. Ezért is készített oly sok rajzot, melyeknek rendszeres létrehozási időszaka a hosszú téli hónapok voltak, amikor a hideg miatt műterméből a lakásába vonult. Figyelemre méltó, hogy a megújhódás vágya – mely Csáky művészetét egész életében jellemezte – a mesterből 78 éves korában sem halt ki.

44. (66. IV. 29.)

Csáky több levelében örömmel és büszkeséggel, hosszasan írt a magyar kiállítás párizsi sikeréről. Értékelésében azonban csak a régi műveket dicsérte, a tárlat modern anyagáról az volt a véleménye, hogy a francia fővárosban az semmi újat nem jelentett.

45. (66. V. 26.)

46. (66. VI. 4.)

Egy Szegeden rendezendő Csáky-kiállítás megrendezésére gondoltunk a Móra Ferenc Múzeumban, de ez sajnos – az itthon levő kevés Csáky-szobor miatt – nem valósult meg.

47. (66. VI. 11.)

Bajomi Lázár Endre Csákyról többször írt. Így pl. a „*Szegedről indult*” (Tükör, 1966. nov. 45. sz.) c. cikkében. Itt említjük meg a „*A Montmartre*” c. könyvét, amelynek „A szobrászat magyar Picassoja” c. fejezetében a mesterről emlékszik meg. (Bp. 1967. 211–213.). Továbbá „*Egy Párizsban élő magyar szobrászművész nyolcvanadik születésnapja*” (Magyar Nemzet, 1968. márc. 19.) c. cikkét soroljuk ide.

Szintén Bajomi Lázártól való az a Csáky halálát cáfoló glossza (*B.L.E.: „Szándéktalan emberölés”* – Élet és Irodalom, 1968. 15. sz. 10.), amelyben elmarasztalja a Művészeti Lexikont, mert e szerint – a még élő – Csáky József 1963-ban elhunyt.

48. (1966. VII. 4.)

A művész öröme, bizakodása – amint az lenni szokott – ezúttal sem volt sokáig zavartalan. Az ígéretekben kilátásokban Csáky már nem hisz fenttartás nélkül. Egyedül a munkában nem csalatkozik, ezért dolgozhat kis szobrain oly szorgalmasan.

49. (66. VII. 21.)

Csákynek ebből és a következő leveléből kitűnik, hogy a *Múzsák* című kisplasztikai sorozatának felnagyítása, illetve megvásárlása Budapesten – amint említettük – szöbakerült. Úgy szintén az ő haza történő meghívása is felmerült.

Nem hagyható figyelmen kívül az a törekvése, hogy „nagyobb méretben és eléggé új felfogásban” igyekeznek szobraikat létrehozni.

50. (66. VII. 9.)

Csáky változatlan izgalommal figyeli a felnagyítandó *Múzsza*-sorozatának esetleges hazai megvásárlását, s nemkevésbé a kilátásba helyezett Magyarországra történő látogatásának alakulását.

51. (66. VIII. 16.)

Az általunk Csákynek küldött „*Munkácsy Honfoglalása Szegeden*” c. tanulmányunk (Móra F. Múzeum Évkönyve, 1964–65.), illetve Munkácsy „Honfoglalás” c. képének bírálatát adja.

52. (66. VIII. 25.)

Ezúttal is a Munkácsy-képek fényképek alapján történő készítéséről szól bírálóan. Ugyancsak véleményét fejt ki a neki megküldött 1966-os Szegedi Nyári Tárlaton szereplő egyes művészek alkotásairól.

53. (66. IX. 16.)

Csáky József meghívásos hazalátogatása 1966 őszére konkretizálódott. Sajnos azonban ezt a kedvező lehetőséget a közben megbetegedő koros művész már nem tudta a maga számára hasznosítani. Az elkövetkezendő négy év során írt levelei voltaképpen ennek a küzdelemnek lettek írásos dokumnetumai. 1970-ig nekünk küldött levelei híven tükrözik azt az egyre kilátástalanabbá váló harcot, melyet az őt egyre inkább legyűrő betegségével, illetve az öregségével járó végelgyöngülésével szemben vívott.

54. (66. XII. 17.)

Csáky itt szól először nem kielégítő egészségi állapotáról, melynek okát – jellemzően – az általa annyira gyűlölt hideg télben látja.

Figyelemre méltó, hogy memoárját milyen tekintélyes méretűre tervezi. A már szöbakerült – 1972-ben megjelent – kiadvány Csákynek az 1904–1914 közötti évtizedhez kötődő emlékeit adja.

Ezúttal is – mint 1965. decemberében – Csáky jogos büszkeséggel említi meg azt a párizsi nagy szobor-árverést, melyen Rodin, Bourdelle, és Maillol és mások mellett az ő régebbi alkotásai is szerepeltek.

55. (66. XII. 29.)

1966 decembere szomorú, sőt tragikus dátumává lett Csáky életének. A hetvenhat éves mester egészsége ekkorra annyira megromlott, hogy többé sosem állt már talpra. Bajának váratlanságán ő maga leplődik meg legjobban, mert amint e levelében írja: „Életemben először vagyok beteg...”

56. (dátum nélkül)

57. (67. II. 1.)

Csáky a szíve megbetegedésével kórházba kerül, ahol közel egy hónapot tölt.

58. (67. III. 1.)

A kórházi ápolásból hazakerült, de fekvő beteg. A Tiszatáj, melyet megküldöttünk neki, „Művek-élmények-mesterek” című cikkének (1967. febr. 2. sz.) egyik fejezete Csákyról szól.

59. (67. III. 23.)

Megható az a ragaszkodás és szeretet, melyet Csáky szegedi unokahúga, – a már említett – Kristó Béláné (Gizike) iránt érez.

A beteggé vált mester kezelését otthon, a hozzá látogató orvos végezte, ellátásáról pedig lánya gondoskodott. Magányát betegen még nehezebben viselte el, és mint a hosszú telek után oly sokszor, most is a lassan közelgő tavasztól remélte állapotának jobbrafordulását.

60. (67. IV. 11.)

Csáky Józsefnek olykor egy-egy elejtett mondatából ugyan, de félreérthetetlenül kiérződik, hogy a magányosan, elfeledetten élő idős szobrász, életművének művészettörténeti értékelésével tisztában volt és jogosan sorolta magát a modern plasztika megújítói közé. Tulajdonképpen ennek tudata adott neki erőt, hogy az őt körülvevő méltatlan hallgatás fájó érzését elviselje.

Csáky magányérzetét közbejött betegsége csak fokozta. A rosszra fordult egészségi állapota előbb kétségessé tette hazautaztatását, majd a későbbiek során végül is megakadályozta abban, hogy Magyarországra látogasson.

61. (67. IV. 27.)

A Párizs közelében levő Grosbois-ban található Rákóczi-emlékműről van szó, melyet 1937-ben Csáky József alkotásaként a franciaországban élő magyarok közadakozásából állítottak fel. Az emlékművel kapcsolatban a mester 1967. VI. 9-én írt levele ad értékes adatokat.

62. (67. V. 24.)

A lakásához kötött beteg művész számára érthetően örömet és reménykedést keltettek az oly ritkán előforduló látogatások, amikor egy-egy vásárlás vagy kiállítás ügyében váratlanul felkeresték. Sajnos azonban – amint már említettük – az ilyenkor elhangzott ígéretek nem igen valósultak meg. Így például a szóban forgó németországi kiállításon való szerepléséből sem lett semmi. Annál inkább értékelendő az, hogy Csáky Józsefet, – mint a modern szobrászat egyik elindítóját – a „Bourdelle Társaság” tagjai közé választották.

63. (67. VI. 9.)

Csáky – már szóba hozott – adatai az általa készített grosbois-i Rákóczi-emlékműről. Lásd még Csongor Győző: „*fejedelem szíve*” című cikkét (Délmagyarország, 1976. jún.6.), melyben az emlékmű keletkezéséről ír, és Csákynek egy 1958-ban kelt e tárgyú leveléből

ezt idézi: „... Minden évben, szeptemberben, az itteni magyarok zarándoklást szerveznek a műemlékhez. Virágokat tesznek a sírra, szónoklatok két nyelven és azután egy közeli kocsmában nagy bográcsgulyás ebéd, bor és cigány. Estefelé vissza Párizsba autocar-ral... –Sajnos fényképem a műemlékről nincs még magamnak sem. Különben küldenék. A lányom sem látta soha. Nekem nincs gépem és másra számítani nem lehet...”

64. (1967. VII. 13.)

Többek között e leveléből is kitűnik, hogy a beteggé vált művésznek milyen nagy megerőltetésébe kerül az emlékiratainak folytatása.

65. (67. VIII. 24.)

Ebben a levelében Csáky – épp úgy mint az előbbieken – a rossz járásán kívül, a szemre is panaszkodik. Betegen, teljesen az otthonához kötve, melyből rövid pár órára csak Hidasiék barátsága ragadja ki. Feltűnőnek hat, hogy „befejezte” az emlékiratait, holott egy jó hónappal ezelőtt még azt írta, hogy „... nagyon messze vagyok a végétől.” Ez a váratlan „befejezés” azzal magyarázható, hogy önéletrajzában Csáky már eljutott 1914-ig, vagyis az első világháború kitöréséig, mellyel pályájának kezdeti, majd felfelé ívelő szakasza bezárult. Hidasiné – aki a mester emlékiratait franciából-magyarra fordította – ezt az anyagot vitte Budapestre a Corvina Kiadóhoz, mely Csáky emlékeit a modern művészet nagy évtizedéhez (1904–1914) kötve jelentette meg 1972-ben.

66. (965. IX. 5.)

67. (67. X. 25.)

Említettük hogy Csáky csöndes magányában lányával együtt élt, aki míg el nem vesztette állását egy párizsi fogorvosnál aszisztensként működött. Azt, hogy a művész lánya idegbeteg volt, kevesen tudták, mert apja nem beszélt erről, a számára örök fájdalmat jelentő tényről. E drámai sorai híven érzékeltetik azt az elviselhetetlenné vált helyzetet, hogy az idős, beteg mester gondozó nélkül, teljesen egyedül maradt.

68. (67. XII. 26.)

Két hónap múltán – vagyis ez év karácsonyán – még mindig Párizstól távol eső ideggyógyintézetben ápolják leányát. Így a „szeretet ünnepét” betegen, magára hagyatva kell töltenie. Erről panaszkodó sorai fájdalommal vannak teli.

69. (68. I. 24.)

Csáky lánya – a hosszúra nyúlt negyed év után – ismét otthon van, mely örömmel tölti el a megtört, beteg mestert. Levelei a pillanatnyi boldogság után, továbbra is panaszosak. Egészségi állapota mind rosszabb lesz, s nemcsak munkájáról, de távolabbi terveiről, így a hazalátogatásáról is le kell mondania.

70. (13. III. 68.)

A beteg Csáky József erőnléte napról-napra fogy. Még a levélírás is nagy megerőltetést jelent számára. Ezért is ritkulnak és mind rövidebökké válnak híradásai, melyek szinte kizárólag az egyre aggasztóbb állapotát tükrözik.

71. (68. III. 27.)

72. (68. IV. 16.)

73. (68. VII. 18.)

Csáky mindig is s tavaszt, a kellemes meleg időt várta éveken át. Míg egészséges volt azért, mert fűtési gondjai voltak. Most pedig, hogy immár másfél év óta állapota nem javul, egyre gyengébb lett, sőt teljesen a szobájához lett kötve, a nyárban hitte bajának orvoslását remélni. De ez sem segített már rajta.

74. (68. VIII. 2.)

75. (68. 10. 17.)

76. (1968. dec. 14.)

77. (1968. XII. 28.)

„... A nap legnagyobb részét az ágyban töltöm”, – írja Csáky, aki már nem is betegnek, hanem egy végelgyengülésben szenvedő öregembernek tartja magát. A legtöbb, amit megtehet, hogy lányával egy negyed órára sétálni megy.

78. (1969. V. 19.)

79. (1969. VIII. 25.)

Szerettünk volna a magára hagyatott, az élete utolsó éveiben lévő Csáky József alkotásaiból kiállítását rendezni. De a kedvezőtlen körülmények miatt ezúttal sem sikerült, hogy szeretett szülővárosában alkotásait bemutassuk.

80. (1969. X. 27.)

Életerejének, művészetbe vetett hitének utolsó fellobbanását tükrözik Csáky e levelének sorai, melyben arra kér, hogy a megjelenés előtt álló memoárjának fényképanyagát válogassuk ki „jól” és küldjük el a Corvina Kiadóhoz. Az ezt követő két levele türelmetlenül sürgető, amely érthető is, hiszen küzdelmekkel és eredményekkel teli önéletrajza elevenedik meg majd e kötetben.

81. (69. XII. 4.)

82. (69. XII. 19.)

83. (1970. I. 8.)

84. (1970. II. 26.)

A hosszú idő óta ágyhoz kötött Csáky Józsefben az életet minden bizonnyal már csak az tartotta fenn, hogy emlékiratainak megjelenését kívárja. Annál is inkább, mivel – a hazai híradás szerint – erre pár hónapon belül számítani lehetett. Azonban a mester

kedvezőtlené vált öregkori sorsának alakulásába e kiadvány késése is beletartozott. Ezért utolsó kívánságának örömet ígérő beteljesülését sajnos már nem érthette meg. A róla szóló könyv – amint már említettünk – a Csáky halála utáni évben, 1972-ben került a hazai nyilvánosság elé (*Csáky József: Emlékek a modern művészet nagy évtizedéből (1904–1914.)*). A mester jelentősebb szobrait reprodukáló kötetben Csáky memoárját *Bor Pál, Szabó Gabriella és Szelesi Zoltán* írásai egészítették ki. E kiadványról recenziót *Németh Lajos* írt a *Tiszatáj*, 1972. szept. 9. számában.

A közleményt Szelesi Rózsa rendezte sajtó alá.